

ДИЦЬКИЙ

Горне
озеро

ВОЛОДИМИР ГЖИЦЬКИЙ

ЧОРНЕ ОЗЕРО
(КАРА-КОЛ)

Егзотичний роман

I. ЧАСТИНА

НАКЛАДОМ ВИД. С-КИ „УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО”

РЕГЕНСБУРГ

1948

Обкладинка С. Луцика

Authorized
by HQ EUCOM Civil Affairs Division AG 383.7. GEC - AGO from July 1947

Druck: Mittelbayerische Zeitung, Regensburg

Художник Ломов прокинувся пізно. Звечора довго не міг заснути і тому о десятій годині ледве підніс з подушки голову, важку, одо'яну. Він витягнувся — аж хруснули сугасти, потім піднісся на діктах, запалив цигарку, що лежала наготовлена звечора на столику, і виглянув через вікно. На дворі було сіро, млисто і вогко. Гори стояли понурі, буденні. Вони скидали з себе мокрі обшарпані покривала, що змарами підносилися вгору, відслонюючи слизькі скелі, нависле великанське каміння, а над ним череди корів і овець, що здалека виглядали наче червоні й чорні комашки.

„Дивляться гори, — подумав художник, — знов буде дощ. Тиждень сидіти у горах, — і щодня — дощі. Перспектива не з краєвих. Так можна багато зробити!“

Приїхав він з далекої Москви, щоб відпочити й попрацювати. Приваблювали його дикі гори Алтаю, майже незвідані, його первобутні мешканці з їх старовинним побутом, релігією, звичаями, що про них він чув з оповідань товаришів і знав з тих небагатьох книжок, що дові написано про Алтай. Ідучи сюди, він обіцяв собі багато зробити, а провівши тиждень — з жахом переконався, що дові не брав навіть пензля в руки, ба майже не виходив з хати.

Ломов накинув на себе халата, відчинив вікно і висунув голову на двір. Із двору потягнуло сирістю, важким, пересиченим вогкістю повітрям.

Він з нудього роздивлявся по широкому, зарослому травою подвір'ю, шукаючи живої істоти, але на подвір'ї не було нікого. На середині двора стояв віз з піднесеними догори голоблями, і на ньому порпалися кури в мокрім сні.

„Хазяїн видно когось відвозить“ — майнуло в голові. Художник допалив цигарку й недопалок викинув на двір.

„Чого так тихо всюди? Чи сплять ще всі? Не може того бути” — дивувався він, не відходячи від вікна.

Його сусіди, що мешкали в тому ж дворі в двох невеличких хатах, побудованих спеціально для винайму на літо дачникам, та й у сусідніх дачах прокидалися дуже вчасно. А головню інженер. Цей хахол лягав і вставав разом з курами. Йому то й не дивота, у нього робота, але ж сьогодні неділя. Не може бути, щоб усі спали.

Художник догадався — „усі в ідальні” і почав поспішно одягатись, щоб не спізнитись на сніданок.

„Чорт зна що, — бурчав він, зав'язуючи черевики, — людина тут залежить від ідальні, ба тісно зв'язана з нею. Не прийдеш на час — сиди голодний, бо другої нема в цілому селі. Ну й занесла мене лиха година”.

Він швидко вмився і глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене, худорляве обличчя з сірими бистрими очима, високий лоб, обрамлений золотистим волоссям, що на висках починало легенько сивіти. Він старанно причесався, шию й лице натер одекольоном, руки намазав кальдермою, почистив нігті, на яких блистів ще ляк, і почав одягатись. Найбільше часу зайняв, як завжди, вибір краватки, але і з цим він упорався і за кілька хвилин знов стояв перед свічадом уже цілком готовий. Видно був задоволений з себе, бо аж усміхнувся.

Можемо йти — сказав він голосно. Тоді накинув на плечі дощовика, вступив у кальози і вийшов на дворі. Тут, як і раніш, було пусто й тихо. Перескакуючи через свіжі калюжі на мураві, він переліз через перелаз і подався до ідальні, що лежала в кільканадцятьох кроках. Перед нею стояли вже вишиковані вряд мокрі верхові коні, маленькі, обсмоктані, змучені, з не менш презентабельними провідниками, що покійно й терпеливо чекали на дачників.

„Представники панівної нації” — не без іронії подумав Ломов, приглянувшись до провідників, і гидливо поморщився. Видалось чогось, що вони голодні, виснажені, забиті, над ними він почував свою незрівняну вищість, звідси видно й іронічна думка. Але він довго не задумувався: його цікавило щось важніше, а саме: кому хочеться їздити в таку погоду?..

Та раптом почувлись голоси. Ще крок — і він побачив усіх дачників у повному складі за столами.

Ідальня являла собою велику галерею, чи просто, широкий оборіг, обшитий до половини дошками, з дощаною

підлогою, без вікон і дверей, тільки з фірткою, на якій гойдалися і висіли цілми днями діти дачників.

Очі останніх були звернені на нього. Поява всякої нової людини тут була дуже помітна, а тим більш його, художника зі столиці. Як не скривав він спочатку свого „я”, та на другий день уся ідальня знала, хто він і звідки.

Художник ввічливо поклонився і сів за одинокий столик, що за ним сидів його вчорашній знайомий інженер Манченко і приязно протягав до нього руку.

— Ви теж сьогодні кудись ідете? — спитав усміхаючись Ломов, сідаючи за стіл.

Інженер заперечив.

— О, ні! Вибачте! Це заняття не для мене. Дайте хоч у неділю відпочити від верхової їзди. Я взагалі не знаходжу приємності в цього роду спорті.

„Жіноцтво, видно, любить, — подумав художник, — а його уподобання й смаки незглибні”.

— Але я запізнився? — спитав він, почувши якийсь гамір за собою.

Ідальня заметушилась, почулось відсування стільців, більшість гостей закінчила снідати, і вони то поодиноці, то парами простували до фіртки, а звідси до коней.

— Ті вже скінчили. Скажіть, я ще дістану, що з'їсти? — спитав художник.

— А зараз питаємо Тоні, мабуть для нас лишили, бо я ще також нічого не їв.

Дами, а їх тут була більшість, у різноманітних костюмах, у спідницях і широких шараварах: у чоботах і лякерованих мештах; у солом'яних капелюхах, кепках і без них, незграбно садовились на коней, наповняючи майдан перед ідальнею галасом і криком, як стадо гусей. З усіх голосів виділявся найбільш голос однієї негарної руської жінки в жовтих чоботях і широких райтузах, що її всі називали „тьотею Грушею”.

Вона ніяк не могла сісти на коня. То їй стремена задовгі, то повід закороткий; нарешті ще щось забула в ідальні і прожогом влетіла туди.

— Ви не ідете з нами? — спитала вона мимоходом Ломова, ніби давно знайома.

Той увічливо заперечив головою, оглянувши її відразу з ніг до голови й відповідно оцінивши.

— Жаль!...

Хутко вибігла і вона, не знайшовши, звичайно, в ідальні нічого, і художник з інженером залишились самі.

Сніданку їм ще не подавали, і здавалось — не скоро подадуть.

— Як вам наші дами? — спитав інженер.

Ломов усміхнувся смішком людини, яку дуже важко чимнебудь задовольнити.

— Знаєте, такий підбір, що подібний трудно видумати. Рішуче нема на кому спинити ока, коли б навіть намагався.

З цим мусів погодитися й інженер.

— То правда, — сказав він, — але це тільки тут, бо ви ж ще не всіх бачили.

— А хіба є ще що бачити?

— Ви забули про тутешніх, про тубильців!

Художник здивувався.

— Ви про хазяїв країни? — спитав він, усміхаючись.

— Ну, невже ви хочете, щоб я закохався в якусь косооку брудну алтайку? Вони настільки, мені здається, неохайні, що найбільші красуні, а такі ледве чи є, мусять відпихати.

Манченко зрозумів, що той ще нічого не бачив і не знає.

— Є і чисті, — сказав він мило.

У його мові, усмішці, рухах було щось, що жінки називають чарівним.

Але художник не вірив.

— Не забувайте, що тут уже є своя інтелігенція, — продовжував інженер.

Художник не чув про таку.

— Це вам сором! Ви просто не хотіли чути! А так не гаразд! Вона, правда, тільки народжується, її, може, тільки одна сота відсотка, але вже є. Я, коли хочете, познайомлю вас з однією тутешньою вчителькою — і ви ахнете. Дівчина гарна, освічена. Ви зразу змініте свою думку й постараетесь виправити помилку.

— Дівчина, кажете?...

Інженер бачно подивився:

— Чого ви так запитали?

— Та так просто.

— Розумію, — сказав інженер. Але зміст запитання йому не подобався, як не подобався йому і тон ловеласівсько-зневажливий.

— Цього я з певністю не можу сказати, не досліджував. Та знаю, що незамужня і майже вільна, коли не брати в рахунок сильних залицянь місцевого лікаря, який, до речі, йде он...

Ломов глянув на вулицю. Якраз напроти, убік ідальні, чалалав по болоті алтаєць — у півєвропейській одежі, середнього росту, відсутній, у модних рогових окулярах. Ломов окинув його своїм бистрим поглядом і, не знати чо-го, почує до нього відразу якусь антипатію й неприязнь.

— Оце він? — спитав, щиро здивований.

— Він. Бачите — і другий інтелігент. А ви кажете, що нема!

— Незавидний, скажу я вам. Як його знати?

— Доктор Темір. Так його всі кличуть. Чоловік висококультурний і розумний. Знає кілька мов. Скінчив москвський університет і вже кілька літ працює для народу. При всім, людина дуже симпатична.

— Я не сказав би, що симпатична, — промовив якоесь знехотя Ломов.

— Ви ж його не знаєте і не розглянули, як слід, — здвигнув плечима інженер. — Познайомтесь, придивіться; при знайомстві, в розмові, він дуже виграв. Я провів з ним багато вечорів на приймній розмові. В нього дуже цікаві й оригінальні погляди. Він мрійник, сильний патріот, може навіть шовініст, своїй країні він пророчить велике майбутнє.

— Напали на свого, — сказав художник. — Ви ж теж не відстаєте від нього в мрійництві.

— Мене трудно так назвати. Я може й мрійник, але в кращому розумінні того слова. Перш за все в мене, як українця, нема алтайського патріотизму, — сказав він сміючись, — і мрії мої здійснені.

— Чи ж не здійснені?!

— Звичайно так. Коли мені вдасться проробити ту невеличку роботу, що я її задумав, про це ми з вами говорили вчора, то за пару літ, приїхавши сюди ви не пізнаєте ні того Чемала, ні тих людей, ні цієї ідальні, де ми сидимо з вами. Ви, перш за все, приїдете сюди не кіньми, а залізницею, яка за пару літ пробіжить поміж ті гори, як вуж, аж до кордонів Монголії.

— Заздрю я таким, як ви, — сказав недовірливо художник. — Фантазії, як у найкращого письменника.

— Вам, звичайно, можна не вірити.

— Ну, ну, ви зразу ж не ображайтесь, — поспішив весело художник, — я ж профан у ваших справах, а просто, якоесь не хочеться вірити, що можна здійснити такий колосальний план.

— Це ще не колосальний. Те, що я задумав тут зро-

бити, могло б вам дійсно видатись потужним, але коли б не я, то зробив би хтось інший може тільки пізніше. Так, а залізниця — це просто дурниї, вона мусить бути, і найближчим часом, бо без неї неможлива дальша робота. Правда, мені самому покищо важко працювати, бо нарід ще занадто первісний, ще майже дикий, і не довіряє мені. Ви, коли будете тут, пересвідіться самі. Тут для вас теж колосальне поле для діяльности. Але для цього треба поїхати вглиб країни, туди, куди не дійшла ще наша культура, бо про культуру царських часів можна не говорити.

— Не було її, чи як?

— Була, безперечно. Ви ж бачили церкви по селах? І в Чемалі стоїть, і монастир тут був. Це сліди культури царської Росії. Насаджували її місіонери, був тут відомий Макарій, що якраз мешкав у Чемалі. Культура тогочасної Росії містилась саме в будованні церков, і таких, як бачите грубих, без смаку й стилю, які так дуже не гармоніюють з величчю довколишньої природи.

— Але шаманізм¹⁾ живе? — перервав Ломов.

— В останніх передсмертних спазмах. Він живе ще якраз у тих нетрях, що я вам говорив, але і з тих нетрів, і з тих чорних закутків виганяє його молодь. Вона вносить у закоптілі печери горючі смолоскипи і вони, шамани²⁾, втікають із них, як чорні кажани, як нічні птахи. Алтаєць не побожний з натури. Він забобонний, але не релігійний. З нього легко викоринити нетривкі забобони, легше прищепити культуру, ніж російському селянинові. Ось вам грубий приклад: зайдіть ви, припустімо, до кооперативи, там алтаєць не скаже вам — фунт чи аршин, а скаже кіло, грам, метр, чого нема ще в російській кооперативі, де нові міри й ваги введено раніш, ніж тут. Там усе „по старінке”.

— Охочі вони до школи, науки? — спитав Ломов.

— Алтайці? Страшно! Ви побачите, скільки тут дітей, а які розвинені. За останніх часів виросло тут сто нових шкіл, а ви кажете інтелігенції нема, нема майбутнього. Є і буде.

Розмову перервала офіціантка, що принесла, нарешті, сніданок.

¹⁾ Шаманізм = релігія алтайців.

²⁾ Шаман = алтайський жрець.

Ломов оглянув її звичним оком, але видно без задоволення.

— Тоня називається? — спитав.

— Тоня.

Бесідники взялися до їжі.

*

На заході зачервоніли верхів'я. Гори далеко кинули довгу тінь, як трен легенької шифонової сукні, і вона лягла під вікно невеличкої хатинки з ганочком.

У вікні видно було дівочу стрижену голівку, похилену над книжкою. Її біле личко сильно виділялось з чорних, як вороняче крило, рамок волосся. Такі ж чорні, трохи косо посаджені очі пильно бігали по дрібних рядках сторінок, намагаючись якомога більше вчитати, поки цілком стемніє.

У протилежному вікні сиділа мати дівчини, не стара ще жінка, в білій хустинці, з-під якої визирали жмутки золотистого волосся, а серед нього зрідка де-не-де срібні нитки, як самітні білі стебла жита на золотому пшеничному полі.

Вона піднесла голову від шитва і протерла стомлені сірі очі.

— Ти б кинула вже книжку, Танічко! — сказала вона, ласкаво звертаючись до дівчини.

Дівчина нервово заметушилась і пильно глянула примруженими очима на матір.

— Не перешкоджайте мені, мамо, — сказала сухо. — Сама знаю, коли кидати.

Відповідь дочки ні трохи не похитнула материного спокою.

— Темно, доню, спокійно переконувала вона. — Сонце зайшло вже.

А між тим недавно золоті верхи потускніли, і тінь від гір лягла ще густіше.

— Я ж вам сказала, — не перешкоджайте!

Мати похилила голову над роботою, але мовчанка вдалась їй мабуть дуже важко, бо вона знов заговорила.

— Доктор Темір приходив, — сказала вона ніби до себе.

Таня нервово порухалась на стільці. Мати видно не дасть читати.

— Чого йому треба? — спитала гостро.

— Не сказав чого, довідувався про тебе.

— Нічого йому довідуватись.

Таня знову ввурила голову в книжку, але мати не дала читати.

— Яка ти неласкава, дитинко, з людьми. Сама не знаю, до кого ти така вдалась. З усіма ти груба, а з доктором Теміром ти особливо груба. Він такий гідний чоловік, такий поважний, учений, такий статечний, розумний... Ним не можна так легко кидатись.

— Ви вже скінчили?...

— З тобою, доню, і говорити, видно, не можна?

— Можна, але не про те і не тоді, коли я читаю. Знаю я сама, який він, чула від вас не раз. І навіть ви мені це говорите? Я просто не розумію, яка мета в такому говоренні?

— Я нічого, тільки... заходив він...

Знову запанувала хвилина мовчанки. Дівчина дивилась у книжку, але читати не могла. Материна розмова не давала дочитати до розділу. Вона була сердита й знервована. Дивилась у книжку, але нічого не бачила.

— Приглянулася я вчора до нового дачника, що спивався в Олександра під Вешпеком, — почала знову мати. — Гарний мужчина. Ішов з інженером попри нас і пильно дивився в нашу вікна. Я сховалась, не бачили мене, але я все бачила. Пильно дивився...

Мати задоволено всміхнулася. Дочка почервоніла, нахмурилася і закрила книжку.

— Хоч би ви не говорили такого, — сказала вона з докором. — „Ховалась“!... Чого вам ховатись?

— Хотіла, доню, подивитись, який він.

— І вам цього треба? Навіщо?

Мати не бентежилась.

— Він певно зайде до нас, — продовжувала спокійно, як ні в чому не бувало, — Він і сьогодні вранці проходив мимо разів зо два, певно хотів тебе бачити.

— І ви теж ховались?

Тут її роблена серйозність прорвалася, і вона всміхнулася.

— Ні, доню, не ховалась.

— І навіть ж ця розмова? Чи вона мені потрібна? Читала б собі книжку, ні — розказують. Я не хочу нікого бачити, ні знати. Приїхала відпочивати, а не знайомства розводити з тими осоружними дачниками, що через них на двір показатись не можна.

— А хто ж тобі не дає відпочивати? Роби що хочеш. Лежи, гуляй, читай.

— Ви ж не даєте.

— Темно, дитинко, ось чому я. Було ясно — я тобі не перешкоджала. А людей тобі цуратись нічого. Тим більш дачників. Люди освічені... А ти гарна, на тебе й заглядаються.

Таня зробила великі здивовані очі.

— Заглядаються? Хто заглядається? — вона нікого не бачила і не знає.

— А хоч би доктор. Він, правда, свій чоловік, але який він розумний...

Та це вона чула сто разів. А чого мати не каже ніколи, який рябий та нудний, зі своїми покривними очима, як у побитої собаки. Чому вона цього не скаже?

На ганку щось залопотіло. Розмова раптом увірвалася. Мати швиденько встала і стурбовано замахала руками.

— Вачиш, ти так голосно говориш, може він і чув. А це він іде, бо казав, що вечорком заїде.

— Путнього ти ніколи не скажете!... Сказали б раніш, я утекла б, а так нудитись з ним цілий вечір?...

— Цсс! Тихо! Не так голосно, — замахала знов руками мати. Вона зробила усміхнену міну, поправила волосся й подалась назустріч докторові, що витирав на ганку з болота чоботи.

У хаті стояли присмерки. Гори посиніли, а по верхах ходив вечір, змітаючи рештки золотого пилу, як дбайливий господар золоту пшеницю на тоці. Синява неба гущішала. Над Вешпеком зайнялась бліда зірка...

Таня дивилась на гори, але не бачила нічого. Колись вона усміхнулась би до зірки, але тепер їй було не до того. Вона була знервована, сердита й сопіла від злості.

„Чого він ходить?“ — думала вона. — „Знов сяде, буде дивитися в очі своїми присліпуватими очима, буде задавати нудні питання, а потім почне говорити про свою прив'язаність... Ху! Бридота!“

Вона викривила лице, по-дитячому передразнюючи доктора.

— Знає, що нічого не виходить, а лазить...

У кухні почулись голоси. Доктор казав, що він ще не вичистив як слід чобіт, а мати запевняла, що цілком чисті, і хай він не турбується, бо завтра все одно митимуть підлогу.

— Ні, ні, будь ласка, — просив доктор, — дайте ще віничка, я ще трішечки обмету, з боків, отут я ще не доглянув.

— Навіщо ж стільки клопотів? Прошу віника.

— Дякую. Танічка, Тетяна Іванівна, — поправився він, — певно читає і я перешкоджу?

— О, ні, ні, давно скінчила, і забула вже. Вона буде дуже рада.

„Іч, як розписується за мене мама”; — усмінулась Таня: „Так знайте ж, що не рада”.

А до того голос доктора видався Тані настільки протиний, що вона, не задумуючись, вискочила через вікно.

Спинившись у „безпечному” місці, серед різнобарвних рож, що густо росли під вікном, Таня мимоволі глянула вбік і почервоніла до самих брів. За плотом стояв інженер з незнайомим елегантним чоловіком і добродушно всміхався.

— Тепер не втечете! — гукнув інженер, кланяючись.

Таня зразу нахмурилась, щоб хоч тим закрити свою ніяковість, і при тім луки її брів збіглись, як крила летючого птаха. Та напускна серйозність надавала обличчю ще більше принади.

— Я і не збиралася тікати, — сказала відривисто, не дивлячись на чоловіків.

— А чого ж ви через вікно скакали?

Таня готова була образитись за таку настирливість, але обличчя інженера було таке добре і усмішка така щира, що дівчині не вдалася серйозна міна, і вона, хоч як насуплювала брови, таки всмінулась.

— Мені випав гребінець, — промовила, дивлячись у землю.

— Віримо, віримо. Ну, підходьте хоч трохи ближче. Невже ви не хочете зі мною привітатись?

Очі стріляли.

— Це не конечне, ми з вами говоримо.

— Я хочу представити вам славетнього художника, що забившись на Алтай, умирає від скуки, а звідци до вас надто далеко.

Таня підійшла до плота й грубо, по-чоловічому подала руку інженерові і незнайомому. Той сказав своє привітання.

Таня не дочула гаразд.

— Як ваше прізвище? — перепитала вона.

— Ломов, — повторив голосніше незнайомий.

А, вона десь бачила листівки з таким прізвищем...

Таке повідомлення приємно вразило художника. Він уже ніяк не думав, що мешканці Алтаю могли бачити репродукції його картин і пам'ятати його прізвище. Він був правдиво вдячний за це Тані, і відразу вона йому подобалась.

— У вас ідеальна пам'ять, — сказав, — коли пам'ятає таке скромне прізвище.

Таня не відповіла. Вона почувала себе ніяково й рада була знов смикнути через вікно до хати, але там сидів доктор, і вона вже пожаліла, що зважилась на такий нерозсудний крок. Інженер передчув її настрій і поспішив вивести дівчину з заклопотання.

— Тетяно Іванівно! Олексій Петрович хоче від нудьги наложити на себе руки, — сказав він усміхаючись.

Таня оживилась.

Так що? Вона має йому в тім допомогти?

— Навпаки, врятувати.

На перше згодна, на друге — ні.

— Невже ви така жорстока? — злякався Ломов.

Чого жорстока? Раз людині погано жити, вона має право покінчити рахунки з життям. Принаймні вона такої думки.

— І до цієї думки ви дійшли у вісімнадцять літ?

Перш за все, він не знає, скільки їй літ.

— Догадуюсь.

Та це не важно. Логічно так виходить.

Та дівчина починала справді цікавити художника. З нею не нудно.

— Я поки що ще такого наміру не маю, — сказав він.

— Це Федір Павлович, — показав на інженера, — приписує мені цей намір. Я тільки можу вмерти повільною смертю в муках, від нудьги, ваших дощів, від цієї безконечної слоти.

Фраза була розрахована на те, щоб викликати сміх, але викликала обурення Тані.

— Чого ж ви сюди їхали? — спитала гостро. — І ви художник? Хіба дивлячись на ці гори можна сумувати? На дачників дивлячись — можна вмерти від суму, але не від споглядання на природу. Не розумію я вас. Ідуть сюди за тисячі кілометрів, сквернять нашу чудову природу і нарікають. Чого ви тут шукали? Що хотіли знайти? Яку розривку? Оперу? Театр? Балет? Що ще нарешті? Ви може географії не знаєте, що тут живе дикий нарід, алтайці, або ойроти, неписьменний, бідний, забитий?

Художник мусів погодитися з її словами, та признатись було важко, і він хотів пустити шпильку; але Таня дивилась так поважно й говорила таким перекоханим голосом, що він тільки червонів від ніяковости.

— Не ввесь він, видно, забитий, не ввесь неписьменний, коли переді мною і освічена і культурна людина, і така гарна жінка.

Таня змінилась на обличчі від образи і блиснула на художника злим зором. При чім тут жінка?

Художник замовк остаточно.

Коли він ще раз дозволить собі щось подібне сказати, то вона не відповідатиме навіть на його поклони на вулиці, не то що не буде з ним говорити. Свої компліменти хай він залишить для московських тендітних панночок. Вони певне це люблять.

Удари сипались як дощ на обголене тіло. Художник глянув на дівчину благальним поглядом.

Він сказав це од широкі душі, не знав, що це так неприємно, хай вона пробачить. Він більш ніколи не буде.

Ломов розгубився, збентежився, не чекаючи такого нападу. Він, милуванець природи, улюбленець жінок, привик з ними поводитись вільно, не панькаючись фразами; кожний його комплімент приймався завжди з захопленням, з радістю, а тут такий щуток. Він мняв у руках капелюха і не знав, що починати.

У вікні показалась голова матері Тані і мимоволі вибавила всіх із заклопотання. Її помітив інженер і ввічливо почав кланятись, скинувши картуза. Художник, догадавшись, що це Танина мати, і собі низенько вклонився.

— Ви на нас не сердитесь, Ганно Степанівно? — спитав інженер.

— Ані трохи, ні, чого ж би. Тільки, щоб зайшли в хату. Темно вже й роса сідає, а вони всі так легко одягнені.

— Зайдіть у хату, прошу вас. Таню! Проси гостей до хати. Ти така недогадлива. Доктор Темір збирається відходити. Ти забула, що він у хаті?

Таня стрепенулась. Справді, вона забула.

— Іду! Заходьте! — сказала вона недбало. Але гості не хотіли заходити, відмовляючись пізнім часом.

Таня не налягала.

Вона кинула головою своїм співбесідникам і зникла у дверях ганку.

Підчас того, як на дворі велась така жвава розмова, доктор Темір, підтримуваний під руку Ганною Степанів-

ною, ввійшов у кімнату. Він поклонився кріслові, що стояло під вікном, не дочекавшись відповіді підійшов ближче і немало здивувався, не заставши в ньому нікого. Він скинув окуляри, протер свої короткозорі очі, заложив знову на носа і почав розглядатись по хаті. По лиці блукала дивна усмішка, як у людей, що хочуть скрити свій природний недостаток. Доктор Темір був дуже короткозорий. Він гадав, що Таня там, — сказалась і він її не бачить. У хаті стояли густі сутінки. Тані ніде не видно було. За доктором стояла заклопотана Ганна Степанівна і також шукала очима дочки.

— Тетяни Іванівни нема? — спитав нарешті доктор.

— Як же? Є! Тобто була, а ж її лишила в хаті...

Вони раптом почули її голос за вікном.

— Вона там, — сказала мати. — Як вона там опинилась? Просто чудо якесь

Це була образа. Доктор Темір чув, що це зроблено з наміром. Він зник до жартів дівчини, але це вже переходило межі приличности.

— Ні, це не чудо: вона просто вискочила через вікно, рятуючись від мене, — сказав доктор, не скриваючи знервування.

— Як ви так можете казати, докторе Теміре? Навпаки, Танічка так гарно до вас ставиться, поважає вас.

— Та воно видно.

— Ні, ні, ви пробачте, вона певно хотіла пожартувати. Така пуста та дівчина. Сідайте, прошу. Вона зараз зайде.

Доктор сів і запалив цигарку. Він гриз мундштук і мимоволі прислухався до розмови, що точилась за вікном.

Ганна Степанівна ходила заклопотана від вікна до дверей.

— Ви не турбуйтеся, будь ласка, — заспокоював її доктор, прекрасно розуміючи її. — Там, видно, їй цікавіше. Товариство столичне. — Він не міг відмовитись хоч від невеличкої іронії, хоч від крапельки грубости.

— Наскільки я не помиляюсь, там інженер Манченко зі своїм новим приятелем. Чуєте, яка палка балачка?

До кімнати долітали голоси знадвору, серед них найясравіше видавався голос Тані.

Доктор Темір догриз мундштука і встав.

— Я піду, — сказав він, не можучи погамувати в собі досади й негодування.

— Хвилиночку почекайте, — попросила Ганна Степанівна і покликкала дочку через вікно.

Але доктор Темір уже встав і пильно шукав капелюха, що спокійно лежав перед ним на кріслі. Він нарешті знайшов його і почав прощатись.

— Добраніч вам, я піду, — сказав, — але тепер у словах його чувся тільки докір розжалобленої дитини. — Я зайшов на хвилинку, не застав, ну й піду.

Ганні Степанівні зробилось жаль старого друга.

— Ні, ні, зачекайте, я вас не пущу, вона вже йде.

У сінях справді залопотіли юні жваві кроки і на порозі показалася Таня.

— Куди ви? — спитала вона, рвучко входячи до кімнати.

— Додому.

— Тоді чого заходили?

— Заходив до вас на хвилину, але коли ви через вікно втікаєте переді мною, то що мені тут робити?

— Скажіть, яка трагедія! „Вискакуєте через вікно!“ Ви розумієте, що коли гребінець випаде, то треба його підняти.

Доктор бистро, пронизливо подивився їй в очі.

Гребінець? О, так, він розуміє, це причина. І тим більше, коли в той час проходять столичники.

Таня скипіла. Як він сміє таке говорити? Вона нікого не бачила. Знала б, що вони там, краще сиділа б в хаті.

— І нудилась зі мною?...

— Розумійте, як вам подобається.

— Таню, Таню, — попросила мати, бачучи, що назріває буря. Але щоби Тані вже палали гнівом. Ганна Степанівна знала, що в таких випадках треба сидіти тихо.

— Чого вам, мамо?

Мати не відповіла. Доктор Темір сердито сопів.

— Пробачте, Тетяно Іванівно, — сказав він урочисто. — Я більше не буду причинятись до ваших трюків.

Що таке? Що він сказав?

— Добраніч вам.

— На все добре.

Таня крутнулася на місці й пішла до вікна.

— Коли вертається Іван Макарович? — спитав ~~доктор~~ у Ганни Степанівни.

— Чекаємо з дня на день, — відповіла вона вже за дверима, випроваджаючи доктора Теміра. — Заходьте, любий докторе, до чоловіка, він так вам радий...

Доктор сумно всміхнувся. Він хотів щось сказати, але промовчав. Поклонився і вийшов. Ганна Степанівна проводила його до самих воріт, просячи не гніватись на бутну дівчину і через неї не минати їх хати. Вона добра дівчина, щира, але бутна якась і така самолюбива, що вона, Ганна Степанівна, сама не знає, як з нею бути.

Так, так, він знає.

Доктор ще раз побажав доброї ночі й зник за воротами.

*

Гори, здавалось, були ніби невиспані і під золотистим туманом, що піднімався й спускався, ніби потягались сонно, ніби ворушились ліново. Усю ніч не давав їм спати шумливий водопад. По зимовій сплячці він не заснув ще ні разу, а шумів і драгував старі гори. Ось осів туман і з-під нього виринули задумливі білі голови. Вони застигли в своїй гордій величчі, і тільки сонце грається, як дитина стеблом, лоскоче промінням їх поважні лисини.

Сонце застало художника на давньому місці. Вже звикло до нього. Воно кинуло кілька променів, і ті забігали по його палітрі. Тільки гори стоять мовчазні, вони ніколи не звикнуть. Величні, горді гори...

Як тільки усталилась погода, художник Ломов до сходу сонця вирушав верхи з дому і їхав сюди. Він змінив своє упередження до верхової їзди і зрозумів, що в горах це найкращий засіб пересування. До того ж робота вимагала цього. Він малював водопад при сході сонця.

Іван Макарович порадив йому, подав таку думку. Вони з Іваном Макаровичем великі друзі. Іван Макарович Токпак знає гарні місця на своєму рідному Алтаї. Усе життя він прожив на ньому, нікуди не виїжджаючи. Для нього не існує зовнішній світ. Гори заступають йому все. Іван Макарович художник, у нього поетична душа. Він міг би бути славним поетом, коли б хотів, але він не знав, що робити для цього, і не чув у цьому потреби. Він міг говорити з горами, він знав про що шумлять водопади, про що співають птахи. Йому одному всміхались гори, а для інших вони були мовчазні, сірі.

— Чому ви не писали, Іване Макаровичу? — питали його дачники, питав Олексій Петрович. — У вас нема своєї літератури, чому ви не починали її?

— Наша література в горах, — відповідав Іван Макарович. — Усі вони списані дрібними рядками, усі вони пов-

ні поезії легенд, героїчних епопей, повістей, романів... Тільки треба вміти їх читати...

— Спішіть їх, — говорив Олексій Петрович, — і дайте світові.

— Мені вже пізно, — сказав сумно Токпак. — Може дочка моя схоче це зробити, моя Таня. Вона така горда й така ніжна, як ці гори. Вона знає їх. Багато художників рисувало їх, але що це значить? Ніхто не передав тієї краси так, як вона у природі. Попробуйте ви. Ви великий художник...

І Ломов пробував. За кожним мазком його пензля вирінали на полотні дивні красоти, німіли на полотні величні скелі, шумів по них водопад. Художник любувався своїм дітищем. Він відходив від полотна, затулював рукою очі, приглядався, порівнював, знов підходив, ніжно, як до немовляти, вдалим якимсь мазком доповнював недобачену риску — і картина ставала випукліша, живіша. Щодалі робота ставала приємніша, з кожним днем виростала, вбиралася в життя. Тільки біда, що мало можна було зробити за день. Не можна було довго працювати, бо, коли сонце підновлюєсь, фарби мінались, тумани розсівались, зникали, як сон чарівного літнього ранку.

Художник ліг на свій румбовий плаці і любувався природою. Він почував себе щасливо. Це був час творчої енергії, час, який він найбільш любив. Коли очі іноді сковзали по картині, його серце билось радісно, уста складалися в усмішку.

«Недарма таки приїхав: — Думав він. — Алтай тільки в епофу такий єрий. Та й не так то сумно тут, як він думав спочатку. Зі свого приїзду він був цілком задоволений. Тут стільки можливостей, а головне — закуток, у якому його ніхто не бачить, і не знає... І робота йде. За яких два тижні така картина! Та це ж буде задріств для всієї Москви. Однією картиною він не обмежиться. Він нарисує другу, ще кращу, і там обов'язково фігуруватиме Таня. Обов'язково Таня.

Від першого разу вона зробила на нього надзвичайне враження. По першій зустрічі з нею не міг цілу ніч заснути. Її екзотична краса, її гордість, її сила понорила його відразу. Він зрозумів, що вона не для забави, щодня він чекає з тугою вечора, щоб побачитись з нею, щоб поговорити, щоб довше затримати в своїх руках її маленьку білу ручку. Але цього замало. Цього недостатньо. Вона вже не така дика, як була першого разу, вона з кожним днем

ласкавіша; вона з захопленням дивиться на його роботу, і коли підносить очі від картини й кидає їх на нього — він читає в них глибоке признання чи навіть покору перед його талантом. Вона буде його. Він чує це. І дрижить на самий передсмак. Йому приємно думати про неї: Художник заплющує очі, а уста його шепчуть; нестать її ім'я...

Ранішнє сонце показалося з-за гір, як рожкове личко дитини з-за плота; і цікаво дивиться в долину. Його тепле проміння так ніжно гріє, як віддих матері. І під його пестощами так гарно мріяти, снитися...

А долиною стелиться дивна музика... Стелиться голос сонячки, що на ній виграє лісова фея...

„Фей зустрічають ранок“ — думає художник крізь сон...

Голос усе ближче, ближче, він чує кроки феї, та поволі голос мовкне; тихнуть кроки і тільки водобпад шумить і потік шепоче по камінні...

Але раптом він чує, що його хтось кличе.

Провкидається й швидко сідає. Перед ним стоїть і всміхається... Тьотя Груша.

— Ви спали?

Художник неприємно збентежений несподіваною появою.

— Не знаю. Здається, заснув несподівано. Вранці було хлюбднє, а потім сонце пригріло, я зогрівся і заснув.

Він говорить швидко, оправдується, як школяр, що заснув над книжкою. Йому неприємно, що його застали сплячого.

Художник глянув на картину — була на місці. Сонце вже стояло високо.

— Що ж вам снилося, майстре? — питає тьотя Груша всміхаючись.

Він не пам'ятає, здається — нічого.

— А спали ви твердо, коли не чули, як повів вас проїздив шаман Натрус.

Художник підносить здивовані очі.

Так, так. І грав на сопілці. Грав! І як грав! Він уміє заворожити грою диких звірів. Це рідко можна почути. Хай він жаліє, що не чув.

— Шаман спинився коло вас і довго дивився. Коли б він не побачив мене, певне зробив би вам щось злого.

„Він міг знищити картину“ — подумав у першій хвилині художник.

— Ви врятували мене від кама?) — сказав уголос.

— Я!

— Вам належить за це плата?

— О, так! Але чи зможете ви мені заплатити?

— Кажіть — побачу.

— Про це потім.

— Жаль, що я його не бачив.

— Жалкуйте, це дуже цікава постать.

Тьотя Груша почала розповідати про кама. Вона рада була, що може посвятити його, новичка, в такі тайни, яких він за короткий час не встиг ще пізнати. Їй приємно, що вона робить це перша, і нема нікого, хто міг би її поправити чи заперечити. О, тут, не одного ще не знає художник, не одного не бачив. Вона, тьотя Груша, де вона тільки не була! І на Христовій горі, і на Кара-Колі, — є таке озеро на горах, у перекладі значить Чорне озеро, — краса неймовірна. Йому, як художникові, тільки туди і їхати. І в диких глухих селах була вона, де ще відбувається камлання, цебто приношення богам кривавих жертв. І бачила кама Натруса, отого, що оце проїхав, у шаманському костюмі, бачила, як він входить у екстазу⁴⁾. Все вона вже бачила і просто заздрить йому, що все це у нього ще в майбутньому.

Художник терпеливо слухав, доки вона не скінчить, хоч краще було б її не бачити тут. Поява її тут була небажана й цілком непотрібна. Вичекавши, аж вона стишлась, спитав: звідки вона і куди так рано. Бистро дивився їй в очі.

Вона почервоніла, збентежилась, не чекаючи такого запитання.

— Ви скоро додому? — спитала замість відповіді.

Так, він уже іде. Він працює тільки вранці, перед сходом сонця.

— Поїдемо разом?

— Згода.

— А наш інженер вже працює, — сказала тьотя

Груша.

— Ви бачили його?

— Він звідци недалеко. Я з ним бачилась, він сказав, що ви тут, і я... проїжджаючи мимо, заїхала.

— Ви, значить, дальше кудись держали путь?

³⁾ Кам = шаман.

⁴⁾ Екстаза = захват, піднесення до самозабуття.

— Так, тобто ні, я виїхала прогулятись.

— Розумію, — сказав лукаво художник. — А що робить Федір Павлович?

— Та щось теж зарисовує, щось міряє, копає, та такий зайнятий, що не приступай до нього.

— Його робота складна, тонка і при тім цікава — мовив художник.

Тьотя Груша думала.

— Ваша краща. — сказала несміло.

— Це як хто розуміє. Його ж корисніша. Він проектує залізницю через Алтай. Плян грандіозний! Коли б його здійснити, він зробив би переворот у житті цілого народу. Підніс би його культурно й економічно, це було б щось неймовірне.

Тьотя Груша не знала, чи він говорить це серіозно, чи іронізує.

— А вдасться йому це здійснити? — спитала обережно.

— При відповідних коштах це можливо. Він хлопець талановитий і так захоплений своїми плянами, так любить свою роботу і знає своє діло, що і я повірив у здійснення його плянів, коли б він тільки довів їх до пуття. Його відрядив сюди центр у справі будівлі залізниці, але він не обмежився тільки цим: він розпочав багато робіт на власну руку. І багато цікавих робіт, сміливих, великих своїм задумом. Свої вільніші хвилини він присвячує їм цілком безкорисно.

Ломов склав свої приладдя й пішов сідлати коня. Тьотя Груша задумалась і задивилась під ноги. Під ногами іскрилась на високій траві роса. Сонце сушило траву, догори підносилась пара, і від неї дрижало повітря. У горі кружляв попід небо орел, і лінуло додолу його зловіще квіління. Тьотя Груша не бачила гри сонця, не чула квіління орлиного. Вона розв'язувала дилему: хто з них кращий.

Переїхавши перевал, кам Натрус почав швидко спускатись у долину, поспішаючи до аїла^{а)}, що складався з кільканадцятьох юрт^{б)}, порозкиданих по широкій кітловині над прудким потоком. Він був у парадному алтайському

^{а)} Аїл = алтайська оселя.

^{б)} Юрта = шатро.

одязі, у великім синім хутрі, підбитім лицом, з видровим коміром, підперезаний зеленою крайкою.

Виїхав рано, бо вдень передбачалась спека, а хотілось заїхати холодком. У переметних мішках віз бубон, частини шаманської одежі і високу баранячу шапку з двома довгими, до самої землі, білими широкими стрічками.

Ідучи безлюдними околицями, він вигравав на сопілці свою журливу мелодію, хоч був у веселому настрої. Але алтайці не знають веселих мотивів. Усі вони зводяться до одної мелодії, сумної і монотонної. Натрус грав на сопілці по-мистецьки. Вона служила йому не тільки для розваги, але й для закликання гадів, приваблювання їх в одне місце. При допомозі її він принаджував маралів¹⁾, полюючи на весні на їх цілющі роги.

З вузької ущелини вирвалася сумна мелодія на широкую долину, куди проходила камова путь. Голос сопілки покотився тепер вільно дрібними хвилями понад пахучими травами, і трави пригнулись слухаючи. Аж біля самого потоку кам перестав грати! Водопад заглушив би пісні та й дорога не рівна. Але тільки кінь пішов понад потоком, знов задунали перервані трелі і подлинули наздогнати ті, що вже далеко попливли вперед. Та раптом знов музика обірвалася, і тепер вже видно на довго...

Ідучи рано дикими місцями, кам ніколи не думав, що по дорозі зустрінеться з кимнебудь, тим паче з ненависними урусами²⁾, та ще такими якимось особливими. Він чув, що по горах снують якісь люди, щось міряють, щось зрисовують, чув, що хотять пукати чортові машини, але не вірив словам. А сьогодні сам наочно переконався, що правдиві всі переовірки. Він побачив сплячого художника і його картину. Коли б не кінь, що пасся недалеко, він певне нічого не підозріваючи проїхав би мимо, але коня він побачив здалека і тоді вже почав очима шукати господаря.

Художник спав тихо, сонце гралось на його обличчі й він усміхався крізь сон.

Страшна лють і ненависть вдарили в голову камову, як випари п'янкої араки³⁾.

„Вбити! — подумав кам, — вбити падло і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити і стане на одного менше”.

¹⁾ Марал = олень.

²⁾ Урус = руський (також назва для всіх ружинців).

³⁾ Арака = рід горілки з молока до 14⁰ міцності.

Він тихенько зліз з коня і підійшов до сплячого. Рука лежала вже на ручці ножа. Один удар і перед ним лежатиме труп. Кам на всякий випадок оглянувся довкола. На горбку показалась людина, з вигляду російська жінка. Грубо видався з душі. Покинув свій намір і сів на коня. Сиплючи на голову сплячого всі свої прокляття, рунив у дальшу дорогу ховаючи в серці помсту.

„Правду сказав Монгол. Правду казали люди. Але Алтай вам цього не дарує. Тепер не той уже став Алтай. Тепер уже він прозрів. Не сядете на його хребет, як на ручного коня. Від скине вас! Монголія за нами — братерський народ. Ні, не поборете нас! Кам Натрус сам не раз ще втопить ніж у ворожих грудях. Сьогодні втопив би, та перешкодили”...

Він сильно оперезав нагайкою коня, і кінь поскакав по невеличкій рівнині, розтврюючи криваві думи кама.

Проїхавши кілька кілометрів, Натрус знов наткнувся на уруса, що ходив з якимись невиданими інструментами і теж щось записував і вираховував.

Безсильна камова лють перейшла всякі межі. Він шмагав коня, щоб хоч трохи вилити її з переповнених грудей. Задляганий кінь біг шпарко по рівному пловкогір'ї, а кам складав у голові пляни лютої помсти.

Перетявши рівнину, порослу густими травами, кам виїхав на горб, звідки показався синій димок, що підносився над юртами. У долині стояв ще ранній туман, що синів од диму в той час, коли на горі вже добре припікало сонце. Але кам не відчував спеки. Його мучила, гірша за спеку, непоборна лють і досада.

Кам переїхав швидко аїл і спинився коло нової великої шостикутної юрти, у якій жив його приятель Мабаш. Був це представник давнього княжого роду, багач, що славився колись на увесь Алтай своїм золотом, кіньми й худобою. Крім того, був це старий лісопромисловець, який щороку збирав гарні гроші за кедрові горішки, що їх сотні мішків добували йому наймити в тайзі.

Малий, пукатий, сидів від у ранковому безжурному настрою перед юртою на зрубаному кедрі і покурював льюльку. Двері в юрту були відчинені, там поралась його молода жінка, а з закоптілого верха юрти йшов угору густий синій дим.

Побачивши кама Мабаш приязно всміхнувся, але кам навіть не відповів на усмішку, а швидко зіскочив з коня і прив'язав його до дерева.

Поведінка кама немало здивувала господаря. Щоб то могло так рано розізнити його?

Не люблячи довго над чимнебудь задумуватись, Мабаш покотився йому назустріч.

— Єзен дер?¹⁰⁾ — потурбувався він, заглядаючи камо-ві в очі.

— Єзен, езен¹¹⁾, — заспокоїв кам.

— Чого ж смуток блукає на твоєму чолі? — спитав Мабаш.

— Є чого сумувати, — відповів кам.

Вони сіли на зрізаного пня, і кам почав розказувати Мабашеві, що він бачив по дорозі.

Мабаш слухав пильно, зосереджено, попихкуючи люльку й обличчя його жовто потускніло, як диск місяця, що його зтягнула хмара.

... Знов сунуть на наш край блідолиці чорти — тягнув кам. — Мало їм своєї землі. Коли б не та руда собака, що показалаь на горбі, я утопив би у ньому ніж, щоб іншим не було охоти заглядати в гори.

— Ще не пізно, — сказав спокійно Мабаш.

— Ні, ні, це я знаю. Але тут треба порадитись. Вони ж ведуть боротьбу з багачами, з камами і коли б щодо чого, то підозріння впаде на нас.

— Хто веде? — спитав Мабаш.

— Ті, комуністи. Тут треба робити обдумано. Я не вірив, що казали. Люди люблять перебільшити, але сьогодні я переконався, що вони переменшили. Мені доповіли, що комуністи хочуть пустити через гори свої чортові машини. Вони хочуть осквернити святу природу, вони хочуть загарбати наші чудові долини, вони хочуть загнати нас даліше в гори, на неродючі шпилі, щоб ми там виздихали, як худоба серед лютої зими. Усі кращі долини в їх руках! Гей! Тут треба щось робити і швидко, бо там буде пізно!!

— Радь що, — сказав спокійно Мабаш. — Моя грюла дурна. Я не знаходжу ради.

— Рада є одна, — шепнув Натрус, глянувши в юрту. — Треба вибивати їх тут поодинці. Отих учених їхніх, що то ходять і щось пишуть, чогось шукають на горах. Вибивати поодинці, бо проти їх сили ми не встоїмо. Але треба їм показати, що гори для нас! Гори для алтайця! Треба, щоб вони це почувли.

¹⁰⁾ Єзен дер? = чи здорові?

¹¹⁾ Єзен = здоровий.

— Хто ж буде їх нищити? — зважився з острахом Мабаш.

— Як хто? Ти, я, сотні нас!

Мабаш засувався на пеньку.

-- Ти ж сам казав, що страшно.

— Страшно самим, а коли буде багато нас, не страшно.

Мабаш швидше запихкав люлькою, видно нервуючись.

— Ота біднота ледве чи схоче, — сказав він безнадійно. — Вона рада, що зможе заробити.

— Правда, бачив я. Він іде впереді, щось пише, а за ним ходять алтайці і носять йому речі. Ух! Їх у першу чергу різав би я... Але я ще маю силу над ними. Ще цього мені не вирвали з рук. Я ще їх не боюсь!...

Він хвилину помовчав, потім оглянувся і тихо сказав:

— Тих двох, що я бачив, беру на себе. Ці будуть мої і ніхто не догадається, ніхто не підозриватиме. Хіба б мене не стало. Але трьом нам тут затісно. Вони, або я.

Мабаш допитливо подивився.

— Тепер не скажу, потім, може в юрті...

— Ти впертий Натрусє і... страшний...

Натрус вибив попіл з погаслої люльки і набив її новою тютюном. Слова приятеля його приємно полоскотали.

З юрти понесло запахом вареного м'яса, і Мабаш проковтнув слину.

Натрус глянув на овечу шкіру, ще свіжу, окривавлену, що сушилась на плоті.

— Барана вбили? — спитав.

Мабаш радий був, що скінчилась неприємна тема, яка його правду сказавши, трохи лякала, і він заговорив жвавіше.

— Аякже, вбили. Зараз жінка моя подасть сніданок. — Ійнечі! — кликнув він на жінку. — Швидко ти там?

— Швидко! — почулось із юрти.

Через кілька хвилин показала у дверях молода жінка, несучи на дерев'яному полумиску свіжо зварений тергим¹²⁾. Вона поклала полумисок на землю і запросила їсти.

Натрус глянув на неї цікаво й, коли та вийшла, сказав:

— Маєш гарну жінку. І тоді я сказав, як ти женився, і тепер кажу те саме.

Мабаш щиро радів з похвали приятеля.

-- Гарна, — згодився він. — І купив її недорого. Ро-

¹²⁾ Тергим = шматочки овечого товщу, обмотані кишками.

батьця і вмiє все зробити. А вже зварити ніхто краще не вмiє. Попробуй тергим, чи їв ти коли такий смачний?

Натрус брав пальцями білі шматочки товщу, обмотані овечими кишками і кидав у рот.

Гість і господар були видно обидва голодні, бо полумисок спорожнили вмiть.

— Тергим у тебе славний, — сказав кам, кидаючи у рот останній шматок, що застиг уже і прилип був до дна полумиска.

Мабаш задоволено й гордо слухав слова похвали.

— А ти... не люблять. Був торік один, дав я йому їсти, а він їсти не захотів. Каже без хліба й соли товщу їсти не може.

— Ти б йому отрути дав, — сказав Натрус.

Приятелі зареготались. З дверей вийшла знов Ійнечі й принесла на полумиску кан¹³⁾. Вона забрала порожній посуд і поклала повний перед гостем, запрошуючи до їжі.

Мабаш витягнув ножа й порізав кан на шматки. За кілька хвилин спустів і другий полумисок.

Поївши, приятелі подались до юрти пити араку і чай з сілце, бо на дворі ставало душно і піт біг з кама щоркотом.

Через деякий час, із юрти вилітав на двір голос сопілки, на якій вигравав п'яний кам.

*

Понад рікою Катунню йшло троє: художник, інженер і Таня. З того часу, як вона познайомилає з художником, то настільки змінилась, що мати її знов почала охкати і дивуватись з переміни любої доні. А доня чекала з тугю вечора, коли можна буде посидіти з ним у хаті, чи на городі, чи погуляти. Гуляти вирушали вони частіше втрюх, з інженером. Він був такий розумний і цікавий чоловік, від нього можна було багато почути, багато навчитись. Він заприятелював з художником і прекрасно ставився до Тані.

Був тихий вечір; заходило сонце; долина над рікою мовчала; мовчали старезні гори і тільки Катунь не вмовкала ні на хвилину, а шуміла й ревла, як щодня, як і тисячу літ тому. Понад долиною пролітали зрідка шуліки й ворони, пильно поглядаючи на людей.

Таня йшла попереду вузькою стежиною над рікою мовчки. Їй на душі було тихо й гарно, їй було приємно чути

¹³⁾ Кан — овеча кишка, начинена кров'ю з молоком.

за собою... кроки Олеся, знати, що він любовно дивиться на неї. А він дійсно дивився на її милу шию, що як слоннова кість біліла під чорним, як смола волоссям.

— Далеко ще до порогів? — спитав раптом художник, відірвавши очі від дівчини.

— Хіба не догадуєтесь? Не чуєте, як шумлять?

З кожним кроком шум ріки дужчав і за закрутом покказались пороги.

Усі стали.

Посеред річки стирчали скелі. Лівий берег навис над рікою грізною чорною стіною, з якої дивилися круглі ями, як очні ями зі старого зчорнілого черепа.

— Тут мав бути перший міст, — сказала Тая.

— Коли? — здивувався інженер.

— Боїтєся конкуренції, Федоре Павловичу? Не бійтєся, давно це було, легенда є така. Колись, як жили ще багатирі, велетні, один з них, Сарп-Аж-Тай, задумав зі своїм сином побудувати міст через Катунь...

Вона подивилась дєскаво в очі інженерові і засміялась. Він так заслужався, що аж рота відкрив, як мала дитина.

— Продовжуйте, продовжуйте, Таяю.

... Вмшався в цю роботу добрий бог Ульгєнь — продовжувала Тая. — Він погодився допомогти їм у будові, але під умовою, що вони за весь час будування не знатимуть жінок...

— Це правда, — сказав інженер.

— Так отже, візьміть це на увагу, — усміхнулась значуче Тая.

... Почалась робота. Батько добував каміння з цієї скелі — бачите ями? — складав їх у фартух і носив синові, а син клав їх у ріку. Але раз батько довго забарився, синові було нудно і його потягнуло до жінки.

— Ясно! — сказав художник.

— Не перебивайте! — Приходить батько, — сина нема, Він розізлився й висипав каміння в ріку. Воно так і залишилось до наших днів. З того часу більше ніхто не важився будувати моста через Катунь.

— І нема мостів? — здивувався художник.

— Ні одного.

Це було нове й дивне.

— І невже ж не буде? — спитав наївно художник.

— Буде! — заспокоїв його інженер. — Буде й не один.

Тая скривилась, художник помітив.

— Тані шкода псувати гори, інженере!

— Правда, — сказала Таня.

Художник засміявся, а інженер помітно споважнів. Йому пригадалась чогось раптом „Казка старого млина” — Черкасенкового.

Стала перед очима степова романтика, така подібна до романтики гір. Він пригадує, як ще юнаком бачив цю виставу і щиро співчував дідові мірошникові й Казці... Він не хотів думати, що на тих чарівних степах, які не знали плугів, ревітимуть гудки і полошитимуть прудконогих сайгаків, що чорний дим закриватиме синяву неба, що шум машин глушитиме пісню жайворонка. Він не знаходив тоді поезії в скреготі коліс і стогоні заводів... Але це було давно. Часи змінились... Але він розумів Таню. І вона закохана в свої гори, як він колись у степ. Він підійшов до неї й ніжно взяв за руку.

— Не жалкуйте, Таню, — сказав надхнено. — Так мусить бути, так треба. Скоро виступлять з землі жили-рейки. Гудок паровика лякатиме лінивих ведмедів, бутних маралів і забобонних камів. Шум коліс розбуркає сонні гори. Катунь опережуть мости, людина переможе стихію й музика заводів заграє гимн перемоги... Вам не хочеться того? Кажіть, не хочеться, Таню?!

— Мені соромно було б не хотіти цього...

— Але ж все таки не хочеться, га?

— Та, ні... Воно дивно тільки. Тисячі літ спали гори і їх мешканці, а прийшла одна людина, новітній багатир і силоміць будить їх зі сплячки.

— Іде ранок нової культури, а вам хочеться спати?

— Ви знаєте, який над ранком приймний сон. Ми кажемо тому, хто будить нас, — дай ще трішки поспати! Хоч трішки! Такий гарний сон сниться... Нехай може наші діти, а ми хочемо ще спати.

— Це ви так кажете? — спитав інженер.

— Так люди наші кажуть. Вони не хочуть вас. Бояться того, що ви хочете зробити з їхніх гір. Бояться вас.

— А ви?

Вона зам'ялась, але інженер наглив.

— Я стою посередині.

— По середині?...

Інженер похитав головою. — Він так і знав.

— Таню! Хіба ж так можна? Це ви, так кажете? Чи знаєте ви долю золотої серединки? Вона мусить умерти, — сказав гостро. — Вона не може існувати. Сюди або туди! Або далі спати, як спали віками, або встати на ноги

культури, встати міцно і разом з мільонами нових будівників іти назустріч новим здобуткам, творити їх самому, нарешті догнати й Європу.

— Мрійнику! Ми ж такі маленькі. Це можете зробити ви, ваш великий нарід, що силою обставин, не розтрачав досі ще своєї енергії. За ним майбутнє, а наших п'ятдесят п'ят тисяч, що вони можуть зробити?

— Не в тисячах справа і не в народі, — усміхнувся інженер. — Справа в конденсованій силі, справа в хотінні, праці, енергії...

— І грошах, — закінчив художник, що досі не брав участі в розмові.

— У спілці знайдуться гроші, — сказав інженер. — Хоч алтайський пролетар знайде їх і на своїй землі. Гори — це гроші. А озера, водопади, ріки, ліси? Це не гроші? Ви чули про самородки золота по десять кілограмів? А про мідь? А залізо? А вугілля? Це вже знайдено, а скільки ще там незвіданих багатств? Ваші водопади, — звернувся він до Тані, — можуть рухати величезні машини. Масло ваших корів може завалити закордонні ринки. Ліси ваших гір можуть забити їх. А сировина, вовна, шкіри, вони можуть насичувати наші заводи. Але треба їх використовувати раціонально. Не можна молока гнати на самогон, не можна випалювати тисячі десятин лісу, не можна вішати шкір богам у жертву, коли з кожної можна зробити кілька пар чобіт. Нарешті пора перестати їсти ваші жакливі аарчі¹⁴⁾, а взятись до обробки хліба. Пора вже нарешті алтайцям ознайомитись з плугом, бороною, возом, та сіяти на тих родючих цілинах, що дарма лежать, овес, кукурудзу, а може й пшеницю. Пора завести городи на тих колосальних просторах навколо ваших юрт. Та у вас на горах росте дика цибуля. Вона така, що її можна зараз їсти в дикому стані, а Іван Макарович казав, що її там аж вісім сортів. Це я, звичайно, покладаю на його сумління. Я не перевіряв, але чотири сорти я знаходив сам, хочете, могу назвати їх. Пора посіяти тут цибулю, а як же, пора!

— Як це все зробити? — спитала наївно Таня.

— Я вже говорив, Танічко, що допоможуть промислові центри. Особливо ж інтелігенція. Ви, Таню, повинні ініціювати проявити, а ви стоїте „по-се-ре-ди-ні”...

Інженер засміявся. Таня почервоніла. Художник за-

¹⁴⁾ Аарчі — сирчики, пресовані й закопчені в димі, приготовані з сиру, що залишається від перегону молока на араку

дивився на дві тераси, що як два прилавки лежали вздовж лівого берега Катуні.

— Як постали ці тераси? Не скажете, шановний інженере? — спитав художник.

Інженер був у прекрасному гуморі і зараз погодився розказувати, радіий, що його так охоче слухають. Почав він із своєї давнини, коли ввесь Алтай був скований льдом і снігами. Далі пішов про зміну клімату, раптове таяння снігів і утворення цієї ріки.

— Уявіть собі, — говорив він з запалом, — що тисячі потоків, змиваючи гори, летять у долини Алтаю. Вони несуть каміння, обломки скель і маси піску. Потічки зливаються на дорозі і творять ріку. Але, коли бурхлива ріка з гірських висот входить у долину, то сила її слабне і вона розливається в озеро. Матеріяли, принесені у водах, рівно заносять дно. Дно підноситься. Озеро з часом опадає і ріка жолобить в його колишньому дні русло. Тепер вона тече в берегах, збудованих із власних осадків. Ці нові береги і є річні тераси. Перші тераси. Ба, і нове дно заносять осадки. Ріка меншає через те, що стаяли сніги і льдівці, вона вуужчає і жолобить русло глибше — постає друга тераса. Отак вкоротці можна пояснити їх походження.

Таня мовчки тисне руку інженерові.

— Усе ви знаєте, усе. Який ви щасливий!

З ріки підноситься туман і розливається широко по її берегах. У тумані зачорнів якийсь силует. Він наближався до товариства.

— Хтось іде до нас, — сказала Таня, показуючи рукою в даль.

Усі звернули очі туди.

— Якась дачниця, — промовила Таня.

Художник пізнав.

— Можу навіть сказати хто, — сказав він, — це тьотя Груша.

— Фі! скривилає дівчина і швидко глянула на інженера.

— Вам не подобається? — спитав художник.

— Ні!

— Зате нашому інженерові вона подобається.

Таня сміється. Вона нагодує йому свою недавню легенду про Сабп-Ак-Тая.

— Ви не дуже, Олексію Петровичу, — каже інженер.

— Ще не знати, до кого вона вчора заїжджала скоросвіт.

— До вас же.

— Ну, ну! Верталася ж не зі мною?
Тая перестала сміятись. Художник помічає це і спішити виправитись.

— Вона, мабуть, не особливо рада була з того повороту. — Каже він, — але нехай.

Розмова увірвалася, бо верхівниця підїхала цілком близько. Пізнавши в тумані Товариство, вона рантом повернула коня вбік і полями погнала до села.

*

Уже було добре з полудня, як кам Натрус виїхав з двору Мабаша. Вийшов він з юрти заточуючись. Перед входом стояв осідланий кінь. Ійнечі напнула його й осідлала. Кам підійшов до коня, узявся за гриву і вміть опинився на сидлі. Попрощавшись, він виїхав за огорожу, але рантом згадав щось і вернувся назад.

Господар чекав здивовано, що він ще йому забув сказати.

— Мабашу! — гукнув кам, — чи не даси ти мені пляшечки молока?

„П'яний“ — подумав Мабаш і радісно захіхикав.

— Може араки? — спитав він, сміючись.

— Ні, молока. Свіжого коров'ячого молока.

Мабаш був певний, що кам цілковито п'яний.

— Навіщо? — спитав жартуючи.

— Так, для мене, коли мене розбирає унутрі, я займаю молокоМ, — збрехав швидко кам.

Причина на перший погляд ясна.

Мабаш пішов до юрти, а за хвилину вийшов і виніс бажану пляшечку молока. Кам подякував і рушив з двору.

Дивна поведінка кама не дала споккою Мабашеві. Він довго бився над тим, навіщо камові молоко. Він не вірив, що кам буде його пити.

„Може заворожить корови і вони перестануть доїтись“, — думав Мабаш, — але кам був його приятель, та ще й родич. Він того зробити не міг. „Але ж навіщо молоко?“

Серед таких думок Мабаш ліг під грубезну модрину, що росла за його юртою і через кілька хвилин звідти пішло сильне хропіння на ввесь двір.

Ійнечі впоравшись з роботою, рада, що ненависний чоловік заснув, сиділа на ведмежій шкурі, палила люльку і побренькувала на тобшурі¹⁰⁾. У юрти не було нікого, тіль-

¹⁰⁾ Тобшур — інструмент, подібний до балалайки.

ки з дерев'яних обручків, що висіли на кілках, поглядали на неї безмовно смішні дерев'яні фігурки богів Ханим-деса й Каршита.

Ійнечі роздумувала над тим, про що говорили кам з Мабашем. Тобшур випав їй з рук і лежав на подолку, люлька погасла. Її страшно цікавило, про якого то чоловіка говорили вони. Про Монгола якогось, а хто він такий, не могла догадатись. Вони шепотіли, вживали якихось слів, яких вона цілком не розуміла, але з того, що їй вдалося піймати, виявила, що вони заприсягли помсту урусам. Не знала, кому саме, і тепер думала, яким способом вони здійснять свої погрози. Ійнечі не сумнівалась у силі кама. Він, коли б захотів, міг би людину перемінити в художину. Він у змові з духами. Він служить Ерлікові, злому богові, що посилає смерть. Ерлік послухає його, коли той попросить.

Вона раптом прочунала. До юрти несмоє хропіння знадвору. Її володар давав себе чути і в сні.

А кам, виїхавши на гору, посувався поволі бомом¹⁶⁾, прямуючи до того місця, де він уранці бачив художника. Він міркував, чи застане ще його на місці, чи ні. У залежності від того міг удатись, або не вдатись його плян.

Під'їхавши до того місця, де він уранці бачив русяву жінку, кам зупинив коня і почав пильно розглядати околицю й місце, де сидів уранці художник. Але не побачив нікого. Видно, художник давно поїхав додому, навколо було тихо й пусто, тільки здалека шумів водопад і свистіли суслики, що водились тут у великій кількості.

Кам стиснув закаблуками коня й сміливіше рушив уперед. Через кілька хвилин він був уже на місці роботи художника. Розглянувшись довкола, ще раз і впевнившись, що нікого нема, зліз з коня, прив'язав його до дерева над потоком, підійшов до пенька, що на ньому сидів художник, витягнув з кишені м'ясо і дудку і знов подався над потік. Він шукав відповідних камінців. Через півгодини повернув на місце, несучи їх повну полу. Були це камінці, що мали мисочковату форму, різної величини, з невеличкими заглибленнями. Кам порозкладав їх обережно поміж травою в різних місцях довкола пенька, а одного встромив у дупло. На камінці поналивав молока. Закінчивши ту роботу, сховав пляшку в кишеню, сів на пеньок, притиснув дудку до рота і почав грати.

Дивні звуки полетіли з сопілки. Вони змішались із шу-

¹⁶⁾ Бом = вузенька стежечка над пропастью.

мом водопаду і щільно заповняли долину до берегів, як вода заповняє закриту з усіх боків балку.

А кам грав без перерви. Налягав, здається, на дудку, вкладав у неї свою душу, видихав свої болі, свою помсту. Дудка скигліла під подихом його, немов промовляла словами. Страшні й дикі мусіли бути слова, бо дико звучали звуки серед холодних гір, серед суворої природи. А кам грав і грав, аж втомився, аж не стало повітря у грудях.

Нарешті замовк, а звуки, що вийшли з сопілки, вдарились об скелі, як ранений лебідь крилами.

Кам почав надслухувати. На найменший щелест у траві він переминявся в слух, переривав дихання. Він пильно поглядав на траву, але вона не колихнулася і тільки коники польові стрекотіли в ній.

Він знов притиснув дудку до вуст, і знов здригнулась долина, знов полилися звуки ще дикші, ще жалібніші, ще страшніші.

Коли раптом перервалася музика.

У одному місці заколихалась трава. Кам глянув туди. Щось бігло поміж травою.

— Змія чи ящірка?

Через хвилину лице камове прояснилось. Це повзла велика Тілан¹⁷⁾.

Не встиг він розглянути гадюки, як зашелестіло в другому місці. Кам побачив, що до мисочки з молоком підкрався бронзовий вуж і пив молоко, як кошения.

Підбадьорений удачею знов почав грати. Очі вилазили з лоба, кам входив у екстазу. З кутків рота текла слина й заливала сопілку, піт струйками котився по обличчю. Кам встав і виграючи почав крутитись на місці. Очі йому горіли хоробливими вогнями. Божевільна радість розпирала груди. Тепер з кожного кутка виповзали гадюки й повзли на голос сопілки.

Дальше грати непотрібно було. Кам застромив сопілку за халяву й, обережно пробираючись поміж трави й кущі, високо підносячи ноги, прямував до потоку, на розмову з богами.

Вийшовши на непоросле, кам'янисте місце, він знов почав крутитись і скакати в своєму дикому ритуальному танку.

Страшно виглядала людина на тлі розкішного краєвиду, на тлі гірського вечора. Далека від тих красот, вона

¹⁷⁾ Тілан — рід змії.

крутилась на місці, як замотеличина вівця, точила з рота піну, як скажена собака, хрипіла й ревла тваринним голо-
сом.

— Ерліку! — кричав шаман. — Ти вислухав мене, не позбавив мене моєї сили. Зішли на нього смерть. Зішли смерть на тих, що ступлять на землю нашу. Ерліку!...

Він закрутився жвавіше, руки й ноги заскакали, як у дерев'яного паяца, що його шарпають за нитку, піт котився градом, з обривками піни летіли обривки незрозумілих слів і падали на землю. Кам ще хвилину покрутився і впав на землю, знеможений, розбитий. Але тут не довелося спочити. Чорна хвороба його предків підповзла тихо, як гадука, і обвела його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидався на всі боки, рвав пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, обличчя і кривавив пісок. Та хвороба сильніша. Як линвами зв'язала вона руки й ноги і примочовала до землі. Ще кілька ударів туловища, голови — і він безвладний, переможений, тихий. Хвороба нишком, як і прийшла, відступила і він міцно заснув, як мерлий.

*

Тьотя Груша вернулася додому пізно, страшно незадоволена і в пригнобленому настрою. Цілоденна верхова їзда втомила її докраю і, нарешті, нічого не дала.

Не роздягаючись, як була в своїх довгих рудуватих чоботях, впала на ліжко й запалила цигарку. В хаті було тихо й темно, крізь вікно падало вузьке пасмо місячного світла на ліжечко, в якому, мірно віддихаючи, спала її шостилітня дівчинка Галя.

Тьоті Груші не до дитини було. Вона мережала свої гарячі думки, що хмарами носились над головою. Із синього цигаркового диму виринала, як жива, постать, що була мимовільною причиною цих дум. Вона виростала перед нею до велетенських розмірів, то зменшувалась до величини сірника. Коли постать виростала, то тьотя Груша чула навіть слова, що вона вперто повторяла.

— Нахаба! — крикнула раптом жінка і, схаменувшись, глянула на дитину, чи не прокинулася вона від її голосу. Але дитина спала спокійно. Згадка про дитину заспокоїла на мить ранене самолюбство, але тільки на мить.

— Великий художник! Подумаєш! „Я дуже зайнятий, і коли працюю, люблю самотність. Присутність зайвої лю-

дини мене бентежить і не дає працювати..." — перекинула тьотя Груша.

Вона докурила цигарку і кинула на підлогу. Не хотілось вставати до попельнички, що лежала на столі.

— Це ж нахабство! Хіба вона лізе до нього? Та чорт з ним!

Вона перевернулась на бік і задивилась у землю. Думка вперто сверлила мозок.

— Скажіть на милість, як то важно... „Коли я працюю..." Не бійся, коли б ота... ота косоока мавпа з'явилась, коли ти працюєш, вона б тобі не перешкодила. Ясно, що в такому разі я для тебе зайва, ясно...

Її розбирала досада. Сягнула рукою до столика, де була склянка з водою, і випорожнила її до дна, але й це не допомогло. Перед очима, як живі сновигали постаті художника й Тані. Вони ставали перед нею так ясно, що вона аж злякалась, чи це не галюцинації. Закрила голову руками.

— Швидко закрутила йому голову. Іч, красуня! І що вони в ній бачать? — питала вона себе. — Хто з них не говорить про неї — всі з захопленням. Чорт знає, які смаки у тих чоловіків. І нічого ж собою властиво не уявляє. Негарна, дикунка, самолюбна, неприступна, невихована й дурна. Приймім, неприступна вона тільки про людське око, а так, приступай скільки хочеш. Та ну їх к чорту! Буде вона над тим голову ламати?

Вона встала з ліжка, скинула чоботи, натягнула на ноги пантофлі і, здавалось, вже заспокоєна постелила ліжко.

Місяць щораз ширшим пасмом захоплював цілу кімнату. Не зважаючи на втому від цілоденної їзди, спати не хотілось, бо надто розійшлися нерви. Вона відчинила вікно і сперлась на підвіконник. Перед нею звивалась сріблиста стежка попід тином, за тином сад чорнів, а далі бовваніла гора, що як великанська голова цукру виблискувала своїм голим чубом до місяця. У селі було так тихо, що кожний крок на вулиці, кожний рип дверей, чути було на другий бік села. Долина, наповнена місячним сяйвом, радісно тремтіла. Безмежна краса ночі покорила б, здається, мертве каміння. І тьоті Груші почало відлягати від серця. Вона почала забувати досаду, але на її місці з'явився жаль. Він тихо закрався в її душу, як місячний промінь у хату. В душі стало так тужно, так тужно, як ніколи в житті.

Тьотя Груша чує, що зараз заплаче. Не з досади, ні,

з чогось іншого... Їй хочеться ласки, їй хочеться пестощів, їй хочеться ніжного слова, їй хочеться тепла, чоловічих обнять, їй хочеться любови... Хоч клаптичок, хоч на хвилинку. Як тяжко жити без неї, як тяжко не знати її?

Їй уявляється лицар на білому коні, як місяць красний, такий, як у казці. Він з'їздає з гір, юний, гарний, як мрія. У панцирі срібнім. Під'їздить ближче, усмішка на личку, розкриті обняття і...

Жінка мружить очі і мліє від передсмаку незрівняної розкоші. Їй душно на саму згадку. Вона корчиться, розстібає блюзку, бо в грудях огонь. З-під декольтованої сорочки виглядають вершечки в'ялих, обвислих грудей.

Але раптом чує чийсь кроки. Вони вистукують по вулиці, як молотки по ковадлі, звертають на стежку, бо трава глушить їх. Але ж вони ближчають. Мить і вони вже під вікном.

— Інженер! — легко скликує жінка.

Рослий гарний парубок спиняється перед вікнами.

— Ви ще не спите? — питає весело.

Вона така рада, що не може сказати слова. Вона навіть забула застібнути блюзку і простягає йому свою руку.

Інженер потискає її, гарячу, тремтучу.

— Звідки ви так пізно? — здобувається нарешті жінка, — від тієї?...

— Від якої? — питає здивовано інженер.

— Ви знаєте від кого, від красуні алтайської.

Коли вона думає про дім Тані, то він давно вийшов відти. Він ще сам ходив гуляти. Далеко ходив. Така чудова ніч, що не можна висидіти в хаті.

— Недобрий!

— Чому? — дивується інженер.

— Ходить сам гуляти, а тут, одинока жінка, їй богу плаче зі скуки...

Він не знав цього.

— Федоре Павловичу! Заходьте до мене на хвилиночку, — благає вона.

Але він не може. Вже дуже пізно, а завтра вранці робота.

— Ну, заходьте! Так сумно самій...

Інженер махає заперечливо руками.

— Не можу, — каже він. — Правда, не можу. Що ви Агрипіно Петрівна? Страшно ж пізно!

— На хвилиночку, вам жаль? Ну, я вас пропущу.

Голос тихий, розбитий, кров лупить у скроні, вона чує,

як слабне тіло, безвладніють руки. Вона просить, благає, вона молить зайти. Він тільки одну хвилиночку посидить з нею і піде. Але хай знайде. Йй так безмежно тужно, аж страшно.

Інженер погоджується зайти, але тільки на одну хвилинку, тільки на одну.

Нехай він тільки знайде з двору, вона відчинить йому хату.

Схвильована поправляє нашвидку волосся, застібає блюзку і йде до дверей, а за хвилину інженер на порозі.

— У вас так темно...

— Ні, це тільки так, як увійти знадвору, а даліше очі звикають.

Вона не випускає його з руки й тисне її до болю.

— Прошу ближче. Сідайте тут на ліжку. Один всього стілець і той зайнятий.

Інженер навіпомацки робить незграбний крок вперед, зачіпляється ногою за ліжечко дитини і мало не паде на землю. Від шуму прокидається Галя й починає хлипати. Інженерові противно й досадно. Мати біжить заспокоїти дитину.

— Спи, дитиночко, спи, — молить вона, — спи, моя дівчинко, спи!

Та все даремне. Дівчинка не хоче спати. Вона перестає плакати, але більше спати не хоче. Вона вже виспалась: Вона сідає на ліжко і тре реченятами очі.

— Хочу їсти, — каже поважно.

— Уранці їстимеш, — злоститься мати, — а тепер спи, і то, негайно!

Грізний голос матері не справляє на дитині ніякого вражіння.

— Я хочу їсти! — повторює вона вперто, крізь плач.

— Нема чого їсти!

Дівчинка розглядається по кімнаті й помічає чужого чоловіка. Відкриття її дивує й радує.

— Мамо! Хто в нас? — питає цікаво.

Тьотя Груша старається заступити собою інженера.

— Спи! — твердить вона своє.

— Це, може, тато? Мамо? Це, може, татко?

— Нікого нема кажу тобі. Спи!

— Ні, хтось є.

— Та спи, кажу я тобі, — кричить уже мати.

Дівчинці це не помагає. Вона не хоче спати й край.

— Вигинь!

Ні, вона знає, що це неправда, але хоче знати, хто в них в хаті?

Тьотя Груша бачить, що все пропало. Вона робить розпачливі знаки рукою, інженер бере шапку і зникає в сінях. За хвилину вона чує кроки, що хутко віддаляються від її вікон.

Галя заспокоївшись і переконавшись, що нікого в хаті нема, сидить ще хвилину і лягає. За хвилину чути її мірний віддих.

Тьотя Груша стоїть якийсь час на середині хати, як закам'яніла, потім п'яними кроками підходить до ліжка, падає на подушку і починає ревне плакати.

Ранок застає її одягну на ліжку і блідим оком поглядає на її стомлене, зім'яте обличчя.

*

Підїзджаючи до села, Ломов зустрів Мабаша верхи на коні.

„Куди б він так рано?“ — подумав художник.

З того часу, як він працював над картиною, йому доводилось щодня проїздити біля села і придорожніх мешканців, він знав уже всіх на прізвище. Інформації давав йому інженер, що теж немало працював в околицях села і часто зустрічався з його мешканцями. Мабаша знав художник, як горду і самолюбиву людину, скупу і злу, нащадка колишніх фєвдалів, члена княжого старинного роду.

З приходом радвлади він збіднів, стратив багато маєтків, не стратив тільки давньої пихи й гордості. Він ненавидів усіх представників влади, ненавидів і урусів, вважаючи всіх за винуватців його обідніння.

Порівнявшись з художником, Мабаш не привітався, ба, навіть не відповів на привітання. Звичайно, на нього мала вплив недавня розмова з камом Натрусом, але художник про це не знав. Він спокійно дальше продовжував свою путь, щоб до сходу сонця добратись до водопаду. Він вже позабув про гордого алтайця та, порівнявшись з його юртою, мусів знову пригадати, бо перед нею побачив його молоду, гарну жінку.

— Сзень Йінеці! — сказав художник, обнімаючи очима її гнучкий стан.

Матове обличчя жінки зарум'янилось і вона ласкаво відповіла на привітання.

— Чи не дістану я у вас молока? — спитав художник ламаною алтайською мовою, мішаючи татарські слова. Він

колись жив серед казанських татар і вивчив їх мову. Тепер вона йому дуже придалася.

Жінка запросила його до юрти, але він не мав часу і тому винесла йому молоко в старинній срібній чарці, що стояла тільки для паради.

— Як живеш Ійнечі? — спитав художник. — Бачив я твого чоловіка. Кудись він поїхав?

— Поїхав далеко у город.

— Чого він не хоче здоровкатись зі мною?

— Не любить він урусів.

— А Ійнечі?

Вона засміялась.

— А за що не любить? — спитав художник.

— Не знаю. Кам Натрус теж їх не любить.

— Он як!

— Ти бережись Натруса. Злий він і могутній, — сказала вона тихо, оглядаючись по боках.

— Для мене не страшний.

— Не кажи.

— Ну, бувай здорова! Вертатимусь, заїду знов і тоді скажеш. А, даси тоді молока?

Він лукаво моргнув. Ійнечі споважніла.

— Заїжджай, — сказала вона.

Художник кивнув головою і чвалом подався вперед, бо над горами вже рожевіли тумани.

Приїхавши на місце, пустив коня на пашу, а сам почав лаштуватись до роботи. Немало здивувався він, побачивши якийсь камінець і налите на ньому молоко. Він його мабуть і не помітив би, якби випадково не зачепив ногою за нього і молоко не бризнуло на черевик. Тоді тільки він пильніше придивився й побачив, що воно де-не-де позасихало і на траві. Тут він помітив більше камінців пустих. Усі його здогади, звідки взялось молоко, не привели ні до чого. Факт, що хтось тут був, бо таких камінців він раниш не бачив. Але це він приписав своїй неуважності в минулому і, сівши на пеньок, почав пильно працювати. Картина була вже готова, залишалось кілька мазків, які він сьогодні неодмінно мусів зробити, бо погода кожної години могла зіпсуватись. Поки сонце впливало з-за гори, він закінчив роботу й любувався нею. На полотні, продираючись поміж чорні скелі, як живий шумів водопад. Від його спіненого підвіжжя підносились дрібнесенькі краплі й зливались з туманом, який рожевило сходяче сонце.

Водопад видався йому кращим, ніж у натурі. Пен-

зель і фарби зробили з нього немов живу істоту. Сонце, що випливало з-за гір, похвалило його працю.

Художник поскладав у валізочку свій струмент і відвернув картину від сонця, щоб не почорніла фарба. Сам, як щодня, ліг горілиць на траві і задивився в синяву неба. Воно було чисте й спокійне. Його протинали іноді чорні лінії: то бджоли летіли на роботу. Сонце гралось у траві, гріло її, припікало, розніжені трави пахтіли, п'янили польових коників, що несамовито стрекотіли, радуєчись теплим літнім днем.

„Пора додому” — роздумує художник.

Йому хочеться додому, йому хочеться почути слово похвали від неї. Як дорога йому тепер кожна її незначна ласка, кожне її пестливе слово. А вона розуміється на мистецтві. Вона вроджений мистець і поет. Вона скаже: — „Як гарно! Як дуже гарно намальовано!” — І її вушка зачервоніють, кінчики вушок. І вона потисне йому руку, ніжно й сильно, своєю маленькою білою ручкою.

— Треба їхати!

Але щось не пускає. Якесь лінь розливається по сугубах, не хочеться рухати ні ногою, ні рукою, лежав би так до ночі.

Постать Тані чогось раптом зливається з другою постаттю, в його вухах крильцями бджолиними брентить слово „заїжджайте”... У його очах червоним квітом розцвіли її уста... Ійнечі!...

„По дорозі треба вступити до Ійнечі, — думає художник. — Яка це славна жінка, які в неї тонкі риси. Коли б хотіла позувати, він зробив би з неї чудовий портрет, це був би незвичайний портрет. Але вона не схоче, їй не дозволить її деспот Мабаг”.

„Чи правда тому, що говорить Іван Макарович, ніби алтайці не знають кохання? Чи може бути? Який це нещасливий народ. А може щасливий, може краще без нього, без того дивного почуття. Та це ж воно робило світові перевороти. Воно родило війни, воно зводило з розуму вчених дідів і молодих хлопців, старих жебрачок і святих дів. Воно зродило розпустників і аскетів, воно заклиало до божевільних геройських поривів і стручувало в пропасть. Воно — причина стількох самогубств, стількох сліз стількох прикростей, і його б не знали? Не може бути! Воно знайоме всім народам, усьому живому. Тут Іван Макарович переборщив, висловлюючись так легковажно про кохання”.

„А що, якби спробувати? Мабаша нема вдома... А вона небайдужа до нього, бо чого ж вона тоді попереджала його і стільки дбайливості було в її словах?“

„Бережись кама, Натруса”, — просила вона. — Що це не коханья? Бідна жінка! Вона гадає, що всі повинні боятись камів, бо вони можуть проклясти, заворожити. Скільки то ще праці треба, щоб вирвати з рук їх силу, страдну силу тьми. Це вони затьмарили з природи ясний розум цього народу. вони обмотали своїми темними сітями цілі села... Натрус! Один чоловік, а тисячі людей ідуть за ним...”

Думки, як води потоку, наткнувшись на перегороду, звернули в бік і потекли іншим річищем. Художник так задумався над цим питанням, що забув про поворот додому. Але раптом почув, як щось холодне переповзло через його ногу. Він з огидою шарпнувся, сів, але в тій хвилині почув різкий неприємний біль в нозі вище кістки.

Зірвався на рівні ноги. Довкола ноги була обмотана сіра, велика змія. Він махнув ногою і вона злетіла в траву довга, як кнут. Художника облив холодний піт. Заговорив самозаховний інстинкт. Спасіння! Одною рукою вхопив ногу вище кістки, а другою дістав з кишені носову хустку. Обв'язавши сильно ногу, полетів до коня, а через кілька хвилин уже гнав коном з усіх сил додому. Здивована йнечі бачила, як він стрілою перелетів попри її юрту, навіть не подивившись.

*

Доктор Темір ходив схвильований по своєму робочому кабінеті. Кілька разів він брався до книжки, але читання рішуче не йшло в голову. Розбирала така досада, що не знав, де від неї сховатись. Він відчинив шахву з ліками, там, у кутку, стояла пляшка з вином, його вірним дорадником у хвилину розпуки. Він дістав її, відкоркував і перекилив у рота, не наливаючи в склянку. Одним духом випив пів пляшки, сховав її в шахву і знов заходив по кабінеті.

Він тількищо відпустив одну пацієнтку і та за час прийняття встигла йому багато дечого неприємно сказати.

„Вона властиво за цим і прийшла. Не лікуватись, у всякому разі. Здорова, як кінь. Але яка мета в такої жінки? Яка мета? — думав лікар. — Я ж це все знаю. Знаю, що буває у неї, що закохана в нього по вуха, що гуляють разом, це все я знаю. Ні, вона прийшла ще деталь-

ніше поінформувати. — „Бачила їх утрюх над Катунню. Звичайно, інженер тільки перешкоджав, а може й він небайдужий, хто знає?...”

„Тьфу! Зате матиме науку, як приходити з такими справами”.

Він плюнув, сів у крісло і знов потягнувся рукою до книжки, але навіть не розкривав.

„Усе пропало, — заспокоював він себе. — Усе пропало! З цим треба помиритись і годі. Треба! Що за сентиментальність? Не бити ж головою об стіну? Та це зрештою нічого не допоможе”.

Перед ним, як жива стала кімната, а в ній біля вікна біла голівка, окружена чорними кучерями, шийка зі слонової кости і дивний запах... Цей запах її тіла п'янив його, доводив до божевілля. Поцілувавши на прощання її руку, він ніс п'янючий запах її тіла на губах додому. Він вже до ночі не їв і не пив, не курив, щоб не згубити його.

„Ох, дурень! Як маленький! Закохався! А вона проміняла його зараз при першій нагоді. Проміняла на художника, на руського, на ворога, на підлого звідника, бо ж нема в нього почуття — це певне. Проміняла і втекла через вікно до нього...”

А, він, Темір, уже мав надію. Хоч маленьку, а мав. Батьки її поважали його, він лікував їх усіх, лікував її...”

„Та все це забулось давно...”

„А втім, хто тут винен? Чи вона винна, чи можна побороти в собі почуття?”

„Хоч?... Мабуть можна. От він поборов. Цебто не поборов ще, але поборе. Це ясно, він мусить побороти. Коли хто захоче — може. Людина все може. Вона може все перетерпіти, усе переболіти, усе перенести, усе пережити, звичайно, що і втрату милої. І він її перенесе, тільки треба трохи часу. Час — найкращий лікар, навіть на лікаря Теміра”.

Він гірко всміхнувся.

„Добре було б поїхати кудинебудь у подорож. Ну, скажемо, до Італії, ну у Крим, нарешті, над море, — коли ж грошей нема. От прокляте „коли ж...” А розлука це добрий винахід і не новий. Хто то говорив про розлуку?”

Доктор Темір уперто думає, хто говорив про розлуку. Йому страшенно хочеться пригадати...

— „Розлука гасить малі почуття, а роздуває великі. Як вітер, що гасить свічку, а роздуває вогнище”.

Він ходить по кімнаті, вперто повторює думку вчешого й не може пригадати його прізвища.

„Розлука гасить малі почуття...” — Навже він не пригадає? Нав'язлива думка починає мучити. На мить він забуває все, що його мучило раніш. Ця думка заповонила весь його мозок.

„Коли б не випив, певне пригадав би. А добре сказано. Але хто ж його сказав? Ага! Є! — пригадав нарешті: — Ля-Рошфуко сказав. Старий, французький мислитель...”

... „Гасить малі почуття, а роздуває великі...”

„Значить і розлука не поможе?”

— А хіба, докторе Теміре, у тебе великі почуття? — запитує себе доктор. — Великі? Приймавайся? Бідний доктор Темір! Що ж, не здавайся! Виклич на поєдинок свого суперника, як у старовинних романах, знаєш, забий його в двобою і шлях тобі вільний...”

Доктор якось чудно сміється.

„А вона? А що далі? Вона ж його ніколи не кохала. Він знав її маленькою дитиною. Лікував її, бачив її маленьке дитяче голе тіло, а потім раптом вона виросла, так швидко виросла, що доктор не знає, коли це сталося. Він рік не бачив її і, приїхавши через рік, застав дорослу дівчину і відразу закохався по самі вуха, як гімназистик...”

„Яка все таки лукава ця доля, яка несправедлива...”

„Дурна, дешева філософія, — обриває він себе, — не гідна дорослої людини”.

Але йому робиться жаль себе, що він зробить? Такм дуже жаль.

Вино розбирає, в голову вдаряє виновий газ, на очі показуються сльози.

„Ох, і нещасний я сирота...”

Доктор Темір підходить до шахи, дістає недопите вино, перекиляє пляшку і п'є з шийки до дна. Ноги слабкують, він, похитуючись на ногах, іде до свого фотеля і поринає в нього. На вікні появляється горобчик і весело скаче. Доктор жалісно дивиться на горобчика.

— Ти голодний, маленький? Чи може ти в гості прийшов до мене? Ніхто до мене в гості не заходить, ти один. Моя пташка забула мене. Вона тепер другому щечбеча. Бідний пташку. Доктора Теміра тепер уже ніхто не звеселисть. Його пташка полетить звідци і стане сумно. Запанує тяжка осінь у душі бідного доктора на ціле життя...

Доктор Темір понурив голову й задумався. Під вікном

цвірінчало багато горобців, із саду лилось западне повітря до його кімнати.

Але раптом під вікном пробігли чийсь ноги, сполошили співоче товариство і залопотіли в передній.

Доктор підніс голову. До дверей хтось раптовно, голосно постукав. Горобчик і собі злетів з вікна і сів на галузку. Доктор витріщив очі. До дверей постукав хтось ще голосніше.

— Увійдіть! — вибелькотав він.

На порозі появилась Таня. Обличчя її було червоне. Мокрі завитки прилипли до скронь. Вона важко дихала, стомлена й сквильована...

Доктор сидів без руху у фотелі, роздумуючи, що трапилось. Його олов'яні очі вп'ялись у Таню, він чув, що не може рушитись, що неначе хто прив'язав його до фотеля.

— Докторе! — почала не здоровкаючись Таня. — У нас небезпечно хорий, ходіть якомога швидше.

Доктор наче прочунав од сну. У нього заговорило почуття обов'язку, що на мить протверезило.

— Хто хорий? — спитав він.

— Одного чоловіка вкусила ядовита гадюка, рятуйте його. Докторе Теміре, швидше!

— А хто хорий? — повторив Темір.

— Хора людина, докторе. Вам повинно бути байдуже. — Не байдуже.

— Що це значить? — нервується Таня. — Хора людина, які тут допити? Ви підете, докторе, негайно. Час не чекає. Я прошу вас, любий, — мовить вона, — спішіть, Теміре, я благаю вас, спішіть.

— Ви не сказали, хто хорий.

— Художник хорий, впертий докторе! Його змія вкусила. Спішіть, молю вас!

Доктор Темір грубо сміється, регоче, аж захлинається.

— Ваш коханий хорий, тому ви так спішіте, тому, я маю честь бачити вас у своїй хаті? Ха-ха-ха-ха!...

Таня дивно дивиться йому в очі і радить не забуватись. Він не має права так казати.

— Про нього й говорити не можна?

— Ви йдете, докторе?

— Ні.

— Ви мусите. Ваш обов'язок лікаря.

Вона не зводить з нього очей. Вони гіпноізують і докторові робиться моторошно. Він перестав сміятись, обличчя зробилось тверде, як скеля.

— Вставайте! — каже Таня.

— Не встану.

— Теміре, пожалієте. Ви лікар. Ще раз кажу, не забувайтеся.

Доктор Темір сопе.

— Не піду я лікувати вашого коханця, — кричить він скажено і хитаючись встає.

— Як ви смієте кричати? Ви п'яні! Мовчіть! Ви п'яні! Я питаю, ви підете, чи ні?

— Ні!

Таня бачить, що все даремно, що він незламаний, що не піде. Її охоплює жажна ненависть.

— Ми з вами ще поговоримо, — каже вона і в словах її дика погроза. Вона просити більше не буде. Вона просила тільки один раз, за хору людину. Тільки раз!

— Бувайте! — рве вона слова, грюкає дверима і вибігає на подвір'я.

Доктор поволі тверезіє. Її очі, її слова важкі, як камінь, лягли на груди, холодні, як лід.

„Обов'язок лікаря — лікувати хорого. Нічого не зробиш. Але лікувати того, хто забрав тобі твоє щастя?... Чи є такий людський закон?..

Він вихилився через вікно й наказав хлопцеві негайно сідлати коня.

Потім підійшов до шахи, забрав потрібні струменти, якісь ліки у пляшечках, поховав їх у подорожню валізочку і вийшов на двір. Через кілька хвилин він уже летів верхи до дому Тані.

*

Кам Натрус слухав, що йому розказував Мабаш. Час од часу, залежно од слів приятеля, його поморщене, як печена картопля лице здригалось, зморщки згущались у кутках очей і з відкритого рота показувались чорні, гнилі зуби, то кам'яніло і вуста стискались у вузьку лінію. Тоді його косо посаджені, з припухлими повіками очі ставали холодні і гострі як ножі. Він проймав очима Мабаша і Мабашеві самому ставало страшно від них. Мабаш скінчив свою доповідь, і кам перетравлював поволі почуте.

— То хто з них важніший і більше може зробити нам шкоди, — спитав він по хвилині, — цей, що лежить уже, чи той другий?

— Той другий, — сказав поспішно Мабаш. — Цей, що

лежить, то так більше для себе щось там робить, він не так, кажуть люди, шкідливий.

— Усі однакові, — вивів з почутого кам, — усі уруси шкідливі. Усіх треба нищити.

Мабаш аж присів під грозою його голосу. Натрус мав над ним непереможну силу. Як усякий ситий, безжурний, а до того пристаркуватий міщанин, Мабаш більш від усього на світі боявся смерти, а Натрус міг її накликати на людину, коли скотів. Тому то Мабаш слухав у всьому кама, ба, займався такими справами, про які сам ніколи не подумав би.

— Це правда, — сказав він, — але той гірший. Той, кажуть, хоче розкопати гори і забрати золото, що вони криють у собі. Хай він тільки почне копати, то злетяться з усього світу, як чорне вороння і тоді нам загибіль. Ми не втримаємось, нас мало. Вони витіснять нас цілком, позаселяють усі наші долини...

— Смерть їм! — перебив твердо кам. — Смерть їм! — повторив. — Треба негайно починати роботу. Треба знищити його в найближчі дні, щоб не поширилась зараза, щоб іншим відпала охота сунутись до нас. Алтай для алтайців. Алтай має бути недоступна твердиня. Об неї розіб'ють голови не поодинокі люди, а цілі народи. Нас покищо мало, Мабашу. Нас два нічого не зробить. Треба зібратись нам усім, треба стати до боротьби всім алтайцям, як за тих недавніх ще часів, коли гори роїлись від наших повстанців, що захищали свої житла від червоної комуні. Вони злякались нас. Ти пам'ятаєш? Ніхто ногою тоді не ступив на землю нашу. Ти пам'ятаєш? Але треба було ще довше триматись, а не кидати зброї за одну обіцянку автономії. Ти бачиш, що тепер? Вони забороняють нам визнавати віру предків. Вони не дають молитись нашим духам, приносити жертви богам. Жертви наші, не їх, і ми не маємо права порядкувати своїм? Правду я кажу, Мабашу?

— Правду кажеш. Ти кам, ти найрозумніший з нас. Тобі боги відкрили розум, а нам сповили чорною тьмою.

— Ми підбуримо всіх алтайців. Хто не з нами, той ворог, тому смерть.

При слові смерть, Мабаш скулився, аж присів. Той Натрус так мучив своїми всякими плянами, такими страшними, що просто жити не давав. А спекатись його ніяк не було сили. Мабаша лякала сама думка, що доведеться щось робити, наражатись на небезпеку.

— Важко це буда.

Кам блиснув очима, як ножами.

— Не важко.

Мабаш знов присів.

— Наші душі темні, — почав він. — Темні, як учорашня вечірня жмара або п'ятьма нічна. Треба влити в них світло, треба прояснити їх. Наші люди смирні. Так знов таки треба, щоб не були вони пожірні, як вівця, а щоб стали дикими звірями.

— Усе зробимо, тільки б знайти в аїлах своїх людей. З'єднати тих, що ще не забули свого роду, треба закликати тульчі¹⁶⁾, щоб з тобшуром співали про давню славу Алтаю. Їм треба творити нові пісні, про нових багатирів, що розщавлять ворогів, як за давнини. Треба, щоб вони були в кожнім аїлі. Довгими осінніми вечорами, коли Ульгень погасить денне світло, щоб збирались у юртах люди, а співаки, щоб їм співали пісень і закликали до боротьби й помсти. Треба, щоб учили подавати в молоці отруту тим, хто схоче молока напитись, щоб подавали гадюк замість риби, щоб убивали зашельців, як вовків у своїх загородах... Це так на майбутнє, а з цими, що є цього року, з цими двома ми справимось, Мабашу, з тобою самі.

Він нагнувся Мабашеві до вуха й прошептав ледве чутним голосом:

— За нами горою стоїть Республіка Монгольська, а там і... Японія. Про це я знаю один. Тепер знатимеш ти. Але слухай, коли про це дізнається третій, тобі на світі не жити. Пам'ятай, Мабашу. Я і ти, і більш ніхто...

Мабаш закліпав очима, на лоба йому виступив піт. Він так злякався погрозу кама, що не міг перевести духу. З одного боку, він був радий, що користується таким довірям у нього, а з другого боку, дрижав зі страху за наслідки, що могли з цього виникнути. Він хотів було щось спитати кама, але в потоці, що шумів недалеко юрти, щось зачалапало, і приятелі почали уважніше прислухатись.

— Хтось іде, — сказав Мабаш.

Кам не відповів. Його очі були звернені в той бік, звідки виходило чалапання кінських копит по воді.

З лозини, що обросла потік, виринула коняча голова, а за нею, розсуваючи руками галуззя, показався їздець.

Камове обличчя дрояснилось. Він пізнав свого післанця і праву руку, Тріша, що жив у Чемалі і доносив йому

¹⁶⁾ Тульчі — алтайський співак, що співає про алтайських багатирів.

про все, що там творилося. Він мав важливе завдання слідкувати за художником і інженером і повідомляти його про кожній їхній рух. Поява Тріша була надзвичайно до речі, бо кам страшно цікавився долею художника, а про його хоробу уже знав від Мабаша, що про це тільки що говорив.

Тріш під'їхав ближче, поздоровкався і зліз з коня. Кінь, пущений вільно, зараз почав скубити траву, а їздець підійшов до вогнища.

Кам запалив люльку і подав гостеві, як закон велить. Гість пахкав люльку і мовчав. Мовчали всі три. Ніхто не хотів починати розмови.

Алтайці вміють довго мовчати. Порозкидані по горах, більшість життя проводять вони на самоті і відвикають від розмови. Зате розуміють себе і без слів. Мовчанка Тріша видалась камові задовга. Він чув, що щось не гаразд, і тому перший перервав її.

— Чого ти, Трішу мовчиш? — спитав. — Хіба немає веселих вістей?

— Немає, — відповів байдуже Тріш і плюнув жовтою слиною у вогнище.

Кам не хотів вірити.

— Це так здається, — сказав він, усміхаючись. — Ще не здох?

— Ні, і не скоро здохне.

Сказавши це, Тріш серйозно і зосереджено задивився у вогнище, що, здавалось, не чує, що коло нього діється, і не відповідає навіть на даліші запитання, ніби замикаючи останньою фразою всі дебати.

— Не турбуйся, здохне, — сказав упевнено кам, як людина, що не знала у житті промахів. — Але ж справді воно надто довго, — засумнівався він.

— Йому не дають умерти. Сидять день і ніч над ним.

— Хто?

— Ти знаєш.

Кам стягнув брови, на лобі утворилась глибока борозна.

— Ота? Знаю. Гадина! А ще хто?

— І лікар.

— І лікар? Хто це?

— Темір.

Натрус скочив, як укушений. Він ухопив Тріша за груди і затряс ним, аж затріщала одежа.

— Що ти кажеш? — заревів.

Він забув цілком про доктора.

— Те, що чуєш, — відповів поволі, не хвилюючись Тріш.

— Алтаєць лікує свого ворога?! Темір лікує коханця своєї нареченої, ворога своєї отчизни?!

— Так.

— Як же це сталось?

— Вона захотіла, і він пішов.

Кам грізно дивився на Тріша і з його грудей добулось, як з-під землі: „безчесний”.

— Правда, — погодився Тріш, сидючи так само безучасно й поглядаючи у вогонь.

— Ти чув, Мабашу, що Тріш сказав?

Мабаш заморгав очима і потакнув головою.

— Та чув, чув, — сказав він, — і серце моє розпирає лють. — Але на обличчі його малювалась цілковита байдужність і ніякої люті.

Кам скреготів гнилими зубами і стискав кулаки. Со-пучи встав і пішов до юрти. Гості далі сиділи мовчки. Ко-жний думав про своє. За хвилину Натрус вийшов із юрти, несучи чвертку араки і мисочкуватий дерев'яний посуд. Він сів перед гістьми, налив у посуд араки і подав Мабашеві. Мабаш надпив ковток і за етикеткою повернув назад. Кам надпив у свою чергу і віддав посуд приятелеві. Ма-баш випив тоді до дна. Натрус повторив те саме із Трішем і випив одну мисочку сам.

Мисочка пішла по руках і чвертка спустіла вмить. Кам знов зник у юрти і через хвилину повернув з другою чверткою, яку гості осушили також за кілька хвилин.

Більше розмови не було. Гості встали і почали зби-ратись до від'їзду. Мабашеві було по дорозі з Трішем.

Натрус залишився сам. Йому замало було випитого трунку.

Захотілось ще. Досада була надто велика, щоб її мож-на залити пару пляшками. Він устав і подався до юрти, але на порозі спинився. Повернувся убік Чемала і помахає кулаками.

— Попам'ятаєш ти мене, — зашипів він, — я терпів тобі доти, доки ти лікував тільки. Мені хворих ще досить залишалось. Але коли ти ламаєш мої пляни, то бережись. Цього я тобі не спущу, ні, як скажену собаку, заб'ю. По-пам'ятаєш ти мій кулак. Бе-ре-жись!...

Таня задивилась на захід сонця. Воно майже ціле пірнуло в безодню і тільки шмагочок, як зрізок червоного яблука, лежав на горах. Чи бачила вона що? Її думки попливли далеко, розбрелись у всі боки, як проміння того сонця, що сідало за гори. І вона ніяк не може половити їх, зібрати до купи. Вона, здавалось, забула на мить, де стоїть, забула, що біля неї на ліжку лежить хворий.

Як дивно все це сталося? Той чоловік, якому вона, зустрівши перший раз, стільки нагруб'янила, став їй найдорожчий на світі. Якась добра доля привела його сюди і положила на ліжко її матері, щоб вона могла ходити коло нього, коханням своїм лікувати його недугу. І він видужував. Таня благословила час і місце, де його вкусила гадюка, зіслана богом чи чортом, але вона була причиною того, що він тут. Часом здавалось їй, що це сон, що це неправда. І тепер, сидячи в задумі, вона боїться обернутись, щоб не втік чудовий сон з очей. Але ні, то правда, вона чує, як хворий рухається, чує погляд його на своєму обличчі. Мимохіть оглядається і зустрічається з його очима, з його усміхненим лицем. На стіні в його головах грає червоний зайчик. Чорний образ сумує на стіні. Перед ним давно вже горить лампадка, а з образа так сумно дивиться на них Христос. Таня глянула на нього і швидко очі спустила додолу. Німий свідок її невимовного кохання. Вона не примічала його досі. Вона червоніє. Хворому, що слідував увесь час за її обличчям, здавалося, що вона почервоніла від дотику його руки. Він піймав її маленьку ручку і почав пестити в своїх руках.

— Таню! Чого ви перестали? Розкажіть! Мені так гарно від вашого голосу. Розкажіть, Таню!

— Що тут цікавого? — каже ледве чутно.

— Дуже цікаво. дуже, розкажіть, Танічко.

Таня дивиться на нього і ще гірше червоніє.

— Я не можу зловити думок, — каже вона. — Немов прірвались нитки, що зв'язували їх з моїм мозком і вони, як горобці, полетіли у безвісті. Здається, я ще бачу білу нитку, зачеплену за ніжку горобчика, але піймати її вже не сила. Чому то так?

— Не знаю, моя ніжна. Ви розсіяні трохи.

— Колись маленькою, — почала вона, прибравши себе до рук, — я любила слухати пісень тульчі. Ви їх ніколи не чули?

— Ніколи.

— Це чудові пісні. Не багато тепер уміє їх співати. Їх

можна слухати цілі ночі. Такий співак, побренькуючи на тобшурі, розказував про давню славу Алтаю, про подвиги його багатирів, їх чудових коней, про давні багатства, про давні війни, що їх вели алтайці. І я тоді мріяла про ті часи і хотілось їх воскресити. Мріяла я, щоб вернулись вони, щоб вернулась давня слава моєї вбогої, темної отчизни...

— У мене дідусь є. Батьків батько. Він славний тульчі і знає багато пісень. Уже доросла, будучи вчителькою в тім селі, де він живе, я не раз заходила до нього і слухала, а він говорив і грав і слова пісні лилися з його вуст, як солодкі потоки меду. І завжди, коли було важко на душі, я йшла до нього, а він оновідав, співав і це так помагало...

— Ви стомились? — спитала вона раптом.

— Ні, ні, — просив художник, — так гарно кажіть далі.

— А далі, що ж далі? Я ще так мало прожила, що нема ще про що говорити. Коли вибухла революція, я була ще маленька. Я пам'ятаю, як батько мій казав: „тепер припиниться експлоатація й колонізація”. Слова „експлоатація” я не розуміла, а „колонізація” знала, і всі ми її боялись. „Тепер кожна країна для себе. Алтай для алтайців” — казав батько, і я чекала тієї революції. Чекала, коли вона дійде до нас.

— І дійшла ж, — перебив художник, всміхаючись криво.

— Прийшла. Але чи виправдала себе цілком? -- Не знаю.

— Що ви, Таню? Звичайно, так. Ви може інакше рисували її тоді в своїй дитячій голівці.

— Може. Я задоволена, але все не так, як я думала. Чогось не достає. Та про це не треба тепер. Колись пізніше поговоримо, коли ви будете цілком здорові. Ви пам'ятаєте, лікар казав, що вам не можна хвилюватись.

— А хіба це конечне? Хіба не можна спокійно?

Художник замовк. Таня знов задумалась. Раптом оживилась.

— А знаєте, ще пригадала. Коли я була маленька, то до нас зайшла ворожка циганка і ворожила мені, що я буду щаслива, але повинна берегтись води, бо в ній я знайду смерть. І дивне диво. Я не вірю їй, а боюсь води. Боюсь і чую, що вона мене тягне до себе.

— Дурниці! У вас у всієї нації є, здається, якась волюбязнь чи водонехіть, — коли так можна висловитись.

— Як то? — здивувалась Таня.

— При такій масі води, бо її ж повно на кожнім кроці в виді джерел, потоків, річок, рік, озер — ніхто не митьсья, ніхто не купається. Я стільки не купався в Катуні чи в Чималі, ніколи це бачив, щоб купався дорослий туземець. Я гадаю, що та, що ворожила вам, боялась, щоб ви не відступили від національних правил, і тому такого наговорила.

— Ну й пояснення, — всміхнулась Таня, — нема що казати. Вода в алтайців священна і її не можна забруднювати, це правда, але тепер вже небагато є людей, що цього придержуються. А зрештою, це говорила циганка, а не алтайка.

Жартівливий тон художника і насмішки робили Тані боляче.

Він говорив правду, вона не могла заперечити, але ж міг він пощадити її і не говорити неприємного.

До кімнати ввійшов батько Тані, і вона, скориставшись з його приходу, вибігла в кухню.

Іван Макарович, радісно потираючи руки, підійшов до художника.

— Як ваше здоров'ячко дорогоцінне? — спитав він, тиснучи йому руку.

У словах, рухах і очах Івана Макаровича було море широти, і художник цілком розчулився. Не випускаючи рук, він сотний раз дякував йому за щире прийняття.

— Коли б не Таня, ваш ласкавий дім, ваші лікування, я може вже гнів би де за селом. Ви мене врятували і як віддячити — не придумаю.

— Та ми тут не при чім, любий майстре. Тут, якщо дякувати, то одному докторові Темірові. І коли й зробив хто що, то тільки він.

Ломов скривився на саму згадку залежності від Теміра. Він колись дивився на нього так зневажливо, а цей скромний лікар доклав усіх зусиль, щоб врятувати його. По кілька разів на день приходив, сидів ночами, коли хворому ставало гірше, коли пухлина поширилась на все тіло, коли художникові загрожувала смерть.

Але цього не хотів знати художник. Він бачив щодня строге лице ділової людини, що сумлінно виконувала свій обов'язок. Він ніколи не залишався ні на одну хвилину довше, ніж того треба було; він відходив, скінчивши свою роботу, навіть не попрощавшись.

— Я волів би, щоб не лікував мене ваш доктор, — сказав Ломов.

— Чому?

Художник завагався, що сказати.

— Та так, він мене, здається, не терпить.

— Це вам так здається. Це людина така чесна і така чиста, благородна, що не любити вас він не міг би. Він же на вас дивиться не як на уруса, а як на пацієнта. Він, правда, великий націоналіст, але чоловік толерантний, більше, мабуть, ніж моя Таня...

— І ви, любий, Іване Макарович, — доповнив художник.

— А я ж, що? Я також визнаю чужі погляди.

— На націю?

— А як же? Я хотів би, щоб усі нації розвивались, росли, тільки щоб не гнітили інших.

— І щоб кожна, звичайно, жила на своїй території?

— Безперечно. А хіба ж, наприклад, росіянам малало своєї території? Ви їхали сюди, ви бачили ті незбагнено великі, безлюдні простори, на яких тільки трава росте та полин. Ви сотні верстов проїхали, не зустрічаючи по дорозі села. Значить, землі досить, чому їм не селитись на тих степах родючих? Чому їм не розорати їх, не засіяти пшеницею? Росіяни степовики споконвіку. Чому вони покинули степ і лізуть до нас, у гори, де нам самим так тісно? І щастя ще, що вибухла революція. Не будь її, нам би цілком не було де жити. Революція припинила колонізацію, привела до відродження нашої нації і вона тепер іде швидким кроком.

— Ви б'єте самі себе, — сказав художник, тужно поглядаючи крізь відчинене вікно на чисте вечірне небо. — Скажу вам словами інженера. Ви вміщуєте два поняття: колонізаторську політику царського уряду з політикою уряду Рад. Ви сказали „чого лізуть”, треба було сказати — чого лізли. Тепер не лізуть? Так же?

— Може не лізуть, але мають охоту, — сказав Іван Макарович.

— Я тоді не знаю, кого ви вважаєте за таких, що лізуть. Може інженер і я теж ліземо?

— Що ви?

— А що ж іншого? Я бачу, вас мало ще перекогнав Федір Павлович. Не вибив з вас ще того шкідливого шовінізму. Ви з ним заведіть розмову на таку тему. Він інакше відповість, ніж я, і краще роз'яснить.

— Бо ви самі хоруєте на цю хворобу. У вас теж шовінізм, але не такий, як у мене, вузьенький, він у вас великодержавний, так що тричі шкідливіший від мого.

Художник безнадійно зітхнув і всміхнувся.

До кімнати ввійшла Таня з матір'ю.

— Ви про що тут?

— Про національне питання. — сказав художник.

Таня накинулась на батька.

— Ти завжди розпочнеш, тату! Знаєш, що Олексієві Петровичу не можна хвилюватись.

— Я його, доню, не хвилюю.

— Як же ні? Він про це питання спокійно говорити не може. А знаєте, — перервала вона розмову, — про нашого художника вже не тільки дачники, питають. Заходив оце зараз Тріш. „Як здоров'я вашого дачника” — питає. Я аж здивувалась. Звідки, думаю, така прихильність?

— Ви його знаєте? — спитала вона художника.

— Не маюприємности.

— Це чоловік непевний, промовив Іван Макарович. — Його треба боятись. То злий чоловік, рідко злий, недарма його так любить Натрус.

— А що мені ті всі Натруси?

— О, не кажіть. Може Натрус і причина вашої хвороби?

Художник зробив здивовані очі.

— Поява гадюк на місці вашої роботи дуже підозріла.

— Не він же їх накликав.

— Певний, що він.

— Що ви? Хіба можна в таке вірити?

— Та не знаєте сили наших камів. Вони при допомозі спеціальної дудки можуть їх накликати в будьяке місце.

Художник перший раз таке почув, і це його дуже зацікавило й здивувало.

— А знаєте, це факт, що там хтось був, — сказав він.

— Я ж вам кажу.

— Ні, я тепер певний, я бачив порозливане молоко на камінцях.

— О! тепер ви догадуєтесь?

— Це мала бути принада для них?

— Не помиляєтесь. Ви бережіться. Ви чимсь не сподобались йому.

„Ійнечі! Ійнечі казала” — подумав художник, але не сказав голосно.

— Що ж я йому миг зробити?

— Оцю вашу роботу вони взяли за якийсь злий намір, бояться вас.

— Ви кажете — вони. Хто це?

— Цього я не можу знати, але певний, що він не сам.

У кімнаті уже добре посутеніло. Таня стояла біля вікна і дивилась на вулицю. Вона не брала участі в дальшій розмові, здається, не чула її. Думки її блукали по го-рах, як тіні хмар, що сунуть над верхами. Ганна Степанівна підійшла до неї і погладила її голову.

— Щось моя доня останніми часами змінилась. Усе думає і думає щось. Що з тобою, доню?

Таня спалахнула.

— Чого ж ти?

— Ох, не перешкоджайте мені, мамо. Завжди ви щось знайдете сказати.

— Та я ж нічого доню.

— Ніколи не можна мати спокою.

— Тихо, тихо. От натура! Недарма доктор Темір сказав, що ти дика. Недарма...

— Тепер зі своїм доктором пристали.

— Бо, правда.

— Ну й добре.

— Самовар час уже ставити?

— Уже давно час.

— Піду.

Ганна Степанівна пішла поволі до кухні, а за нею непомітно вийшов Іван Макарович. Таня з художником знов залишилися самі.

*

Вузькою стежечкою понад кручею просувалась поволі невеличка валка. Попереду їхав інженер Манченко, тривожно поглядаючи в долину. Там ревла і клекотіла між камінням річка. Стежка, що по ній їхав інженер, виглядала, як карниз на височенному домі; вище карниза, як дах, підіймалась гора, де-не-де поросла соснами, де-не-де березою і кущами. Манченко був не із боягузів, але із-да була небезпечна, і він чекав, коли б швидше проїхати цей неприємний бом. До краю залишилось усього кільканадцять метрів, але дорога тут була найнебезпечніша, бо дахгора утворювала ледве похилу стіну в виді величезного викопу. Інженер оглянувся назад, бо його супутники, два алтайці, щось між собою заговорили, а досі вони їхали

мовчки. Вони везли інструменти і пляни, що він знімав так довго і серед таких важких обставин.

Не помітивши нічого підозрілого, інженер поїхав далі, але раптом побачив, що дороги не стало. Поперек стежки лежало свіжозрубане дерево величезних розмірів, якого не можна було ні перескочити конем, ні скинути у пропасть. Інженер спинив коня перед деревом. Якийсь неприємний холод полоскотав по спині, у голову постукав сумнів. Він оглянувся і на обличчі одного зі своїх помічників добачив легку тінь усмішки. Сумніви почали збільшуватись; тут пахло чимсь підозрілим.

— Куди ви мене завели? — спитав інженер, грізно глянувши на робітників.

— Ти сам їхав, — відповів зневажливо один.

— Хто зрубав дерево? — крикнув інженер.

— Не знаю.

Було ясно, що дерево зрубано нарочито і заочно зроблено на нього.

— Що ж тепер робити?

Помічники открито, голосно еміялись.

— Нічого! Скачи конем. Кінь перескочить.

Інженер зліз з коня. Він розглянувся довкола, виїхати неможливо. Рада алтайця була явно божевільна. Манченко звернувся до нього.

— Коли ти радиш мені скакати, — сказав, — попробуй сам. Бери мого коня й скачи, тоді я перескочу за тобою.

— Ти попереду, тобі й першому їхати.

Насмішок було вже забагато.

— Вертати назад! — закричав інженер.

На алтайців крик не зробив ніякого вражіння.

— Вертати нема куди.

— Ви мене нарочито завели сюди?!

Алтайці переговорили між собою, але не відповіли.

— Назад! — заревів інженер, виходячи із себе.

На нього дивилось два суворі, похмурі обличчя. Вони й не думали піддаватись.

— Ви чули, що я сказав?!

Алтайці мовчали, немов не чуючи нічого. Інженер бачив, що він у пастці. Страшна лють поконала попередній страх. Він їм покаже, що жартувати з ним не легко. Він вжиге тоді іншого аргументу і той відразу pomoже. Інженер витягнув револьвера і скерував на алтайців.

— Назад! — скомандував він.

Алтайці такого повороту справи не чекали... Вони ніколи не бачили в нього цієї маленької зброї, але поява її викликала цілком несподіване вражіння.

— Назад не можна, — сказав один, та вже цілком інакшим голосом.

— Мені тут не ночувати, — ревів інженер. — Ви привели мене сюди, виводьте назад.

Один алтаець хотів наблизитись до інженера, але той затримав його рухом револьвера.

— Назад! — закричав він, націлюючись з бравлінга. — Тут нема проходу.

Алтайці знов щось між собою поговорили. Той помічник, що був ззаду й віз пляни та інструменти в перекидних мішках, пошпортав щось коло сідла, немов переконуючись, чи воно добре тримається. Він потупив очі в землю і почав навертати коня. Та справа була не легка. Ліворуч була круча і туди повернути було неможливо, можна було повернути тільки праворуч, але тоді коняка мусіла вставати дуба, бо стіна була ледви похила. Чоловік шарпнув за вуздечку і вдарив коня нагасм. Кінь скочив на викіп, але в той же час сідло плавно з'їхало по його хребті і скотилось у пропасть. Інженер бачив, як воно летіло в річку, як вода заливала сідло і торби. Він стояв, як хворий. Розширеними жахом очима дивився, як пропадала його тяжка праця, як немилосердно заливала вода ті мізерні рештки, що падали на її дно. Коли по хвилині він підняв очі, то побачив, що два коні були вже повернуті до нього задми і на них втікали алтайці. Крикнув за ними, але не послухали. Вистрілив, але даремно. Вони зміркували, що він не міг у них потрапити, бо його кінь заважав на дорозі. Становище інженера було надзвичайно важке. Спереду лежало дерево, ззаду кінь, а всі злобутки його на дні річки. Їх треба було дістати за всяку ціну. Може ще хоч щонебудь залишилось?

Хотів повернути коня і їхати за алтайцями, але здав, що там може бути засідка. Він прекрасно бачив, що проти нього була змова, що це був хитро придуманий план скинути його в безодню, не викликаючи нічиїх підозрінь. За це говорило яскраво свіжозрубане дерево, що ще висіло зачеплене за пень.

Манченко прив'язав коня до галузі, а сам переліз через дерево, залишивши коня напризволяще, пішов до аїлу, що лежав в кількох кілометрах від того фатального місця.

Прийшовши до села, почав шукати робітників, щоб піти з ними шукати інструментів і визволити нещасного коня, що стояв над кручею, але ніхто не хотів іти. Обіцянки грошей нічого не помагали. Інженер ніколи ще не бачив такого ворожого ставлення до себе і не знав, чим пояснити таку раптову зміну.

Злий, стомлений побіг по старій дорозі до коня. Йому вже не жаль було інструментів, жаль було коня, що, як сирота, стояв над безоднею. Та й кінь був не власний, а чужий, і за нього лежав у хазяїна немалий застав. Інженер пожалів уже, що лишив його самого. Чого йому було боятись засідки? Вони беззбройні, не приступлять до нього, знаючи, що в нього зброя.

Червоний від натуги, мокрий, змитий потом, він прибіг до мовчазного друга. Кінь стояв покірно, потупивши голову, й дрімав. Коли прийшов господар, він підняв морду і почав його обнюхувати, а інженер ласкаво пестив гладеньку коневу шию.

— Що ж ми тепер зробимо, друже?

Він глянув мимоволі в долину і здивуванню його не стало меж. З річки, закотивши штани, робітник його добував сідло і торбу з побитими інструментами. За річкою на тому березі стояв його кінь.

Інженер крикнув у долину, але алтаєць не чув, чи просто не обзивався. Він якраз видобув із води торбу і виніс на другий берег.

Інженер крикнув ще раз. Алтаєць підніс голову і побачив інженера. Не кваплячись витяг він з торби побитого теодоліта¹⁹⁾, підніс догори і зо всього розмаху вдарив ним об камінь. Інструмент розбився на шматки. Тоді глянув угору, вишкірив зуби і сховався за кущами.

На горах ставало небезпечно. Інженер бачив, що ненависть до „урусів” більша, ніж він гадав. Постоявши хвилину, посумувавши, заходився звільняти коня з його трудного становища.

Широку гірську долину пільмою заливала ніч. Кинула чорний серпанок на гори, скелі, на юрти, сповила кедрі столітні і тільки на верхів'ях, де сонце сховалось, стояла смуга світліша, як стрічка. Димилась річка. Водяна пара сивими клубками підіймалась угору і мішалась з димом, що густо виходив із юрт. Чорні, задимлені, як купи хми-

¹⁹⁾ Теодоліт — мірничий інструмент.

зу, рідко порозкидані по широкій мальовничій долині, вони стояли в дивному контрасті до околицьної природи.

У долині тихо, неначе вимерло все, заснуло, тільки дим, що пнеться вгору, каже, що тут люди живуть і не сплять.

Придивившись, видно перед юртами корови. прислухавшись, чути, як вони сопуть і стогнуть. Соковита трава розпирає їм боки і вони жують, жують, перемелюють те, що набрали за день у великі шлунки. Час-від-часу лине вгору різкий крик, як скигління нічного птаха.

... Ов!.. ов!.. ов!..

То алтайські господині скликають запізнені корови, що не вернулись ще наніч.

І линуть ті крики далеко у ніч. Їх повторюють узбіччя, і хоч у далені замовкли, у горах ще чути, як скаргу: ...ов!.. ов!.. ов!..

Густішає п'ятьма. Ховаються юрти. Сіріє білий туман.

Біжать хвилини. На велетенському темному цифербляті вирисовуються дві фосфоритові стрілки — чумацький шлях.

Біжать хвилини...

З-за гір, з-за лісик голов вилізло велике червоне обличчя і пильно глянуло в долину.

Здригнулась п'ятьма, припала до гір, сховалась за юрти, біжить у ліс, боїться світла. А місяць вище і вище, сріблить ріку, сріблить закоптілі юрти.

Під височезною модриною, при дорозі стоїть одна велика шестикутна юрта окремо. З її шпилья виростає деревце берізки. Позаду юрти чотири високі берізки, пов'язані по дві мотузками, на яких висять довгі вузькі стрічки різно-кольорової матерії. Посередині найширша стрічка чимсь розмальована. Це Джаїк — бог алтайський. Між ними п'ята берізка стоїть окремо. Під нею прив'язані два коні. Один білий, як сніг. Від вуздечки звисають дві стрічки — червона і біла. Коні дримають, похнюпивши голови. Час-до-часу один здригається і широкими червоними ніздрами ловить повітря. Голодний, але ніхто вже його не нагодує.

По долині, як духи, проходять темні людські силуети. Вони швидко перетинають долину і зезають унутрі придорожньої юрти. За кожним рипом дверей із неї добуваються на двір звуки бубна. Вони вилітають крізь отвір угорі з густим димом і никнуть у темних просторах.

У юрти зібралось уже багато народу. Підходять ще ті.

що спізнилися. Мостяться де попало. Туловище коло туловища, голова коло голови, густо, як нафалені на купу жовті гарбузи. Ті, що вже давно тут, пересиджували ноги, але розправити їх неможливо, і терплять. Вони звикли і вмюють довго терпіти. Праворуч од входу сидять жінки. Ліворуч чоловіки. Напроти, на чоловічій половині, Мабаш біля бочки з аракою, ліворуч від нього на жіночій Ійнечі. Господарі й гості сидять поважні, зосереджені і курять люльки. Ійнечі час-до-часу набиває їх тютюном, запалює від вогнища, що горить насередині, і подає — заднім, тим, що самі не можуть дістати до вогню руками. Господар наливає араки в дерев'яний посуд, надпиває сам і передає гостям. Ійнечі курить сама срібну люльку і пильно слухає, що викрикує кам. Той сидить серед чоловіків на ведмежій шкірі, а довкола нього вільне місце. Він нічого не бачить і нічого не чує, тільки в екстазі б'є калаталом у бубон. Очі його на лобі, піт ллє струмками з обличчя. Це він піднімається в сфери небесні, щоб поговорити з духами. Розмова має бути важлива, бо кам спішить і б'є в бубон щораз швидше, щораз сильніше.

По добрій годині встає і починає крутитись у шаленому танку. Голос захриплий, сам стомлений. Одна рука трясє бубном, друга б'є калаталом по натягнутій шкірі.

Триш сидить ліворуч від кама, курить люльку, сопе і не спускає з нього очей. Нарешті моргає тим, що сидять біля шерей. Там робиться рух, люди поспішно встають із землі, роблять комусь місце, хтось відчиняє двері і через хвилину очищення, проходом крутячись несамовито вилітає кам і біжить, ударяючи в бубон, до коней.

Коні підносять похнюплені голови. Поява несамовитої людини проймає їх жахом. Молоді коні форкають, рвуться з припонів, але даремне. Припони міцні, кручені з вовни, не вірвуться. Коні шарпаються, бігають довкола берізки, каляють зі страху, стогнуть, ржуть, а довкола них бігає кам з божевільними очима; довгі стрічки з його шапки розвіваються, як крила казкового смока, дзеленчать брязкала, хрипить його горловий голос.

У юрті ніхто не рухається з місця. Усі ловлять уважно звуки, що прилітають тепер до юрти з надвору. Але ось вони ближчають. У дверях появляється кам. Він біжить на своє місце, знов трясє несамовито бубном, брязкала дзеленчать розпачливо ось, ось повідриваються, кам лупить калаталом у бубон, шипить, з його рота летять бризки піни, і він нарешті сідає. Дорога до неба важка. Він

уже бачив духів. Він їздив до них на конях... Ще кілька хвилин і він досягне мети. Кам напружує всі сили і починає ще несамовитіше бити в баранячу шкіру, але мовчки, немов набираючи свіжого голосу, бо по хвилині з його захриплого горла летять знову слова, як камені, тяжкі і незграбні:

- Тенгере угли тен сару
- Ульгень угли кергидай!
- Караганди козім-дий,
- Кармалаза колум-кан!...

І від тих слів раптом неначе дрож пробігла по юрті, неначе вітер завив серед кущів у глухій тайзі.

... Ао, кам... ай!!!

А кам знов наліг на бубон. Якась надлюдська сила припливла. Ліва рука, що стискає бубон, як мертва. Пальці посиніли, права б'є несамовито калаталом, а з горла такий же захриплий голос і дивні слова:

- Сари камиш таякту.
- Сари куга мененьту.
- Сари тибек тишкенду.
- Сари килію тон, кійген
- Ульгень каоннин, кан-каршит.^{*)}

... Ао, кам... ай!!!!... Знов пробігло по юрті, як жах...

Екстаза кама доходить до апогею:^{**)}

- Інгай гак, гак, інгай гак.
- Кай-гай гак, кай-гай гак!...

Ще кілька слабих ударів у бубон і тихо. Кам звалився на бік.

Тріш підтримав його і взяв з рук бубон. Кам безсильно возив руками по мокрому обличчю, розтираючи бруд. Мабаш подав йому араки. Кам випив її жадібно й запалив люльку.

У юрті запанувала мовчанка. Чути було сопіння людей і потріскування вогню.

Кам водив втомленими очима по присутніх, а вони всі дивились йому в рота, чекаючи, що він скаже.

— Я бачив Чет-Чалпана — почав глухо Натрус.

^{*)} Жовтий хамиш з тростиною.

Жовтий з конопель повід

Жовтим покриті хутро одягнув

Ульгень, царський гірський соболь.

^{**)} Апогей = вершок.

У юрті зашуміло, заколихались голови, як на городі маківки від вітру.

— Зі мною говорив Чет-Чалпан.²¹⁾ — повторив кам.— Він сказав мені, що на край наш насувається кара. Насувається хмара блідолицих тонконогих чортів, що хочуть заповенити край наш. Вони займуть долини наші і поженуть нас, мешканців золотого Алтаю на безлісі, дикі шпиглі, де нема поживи худобі й вівцям, де нема паші коням і тоді чорна Улюм²²⁾ викосить наш нарід.

По юрті пішов зойк, жінки заплакали ніби над мерцем. А кам сидів, як ворон старий, чорний, випірений, і крикав:

— Вони розкопають наші гори, Алтин-ту²³⁾, наш золотий Алтай. Виберуть з нього багатства, що їх стережуть духи, що ревниво оберігають їх перед нами.

— А-а-а... А-а-ай... — полетіло по юрті.

— Вони заберуть наші озера й виловлять з них рибу, щоб гинули з голоду алтайці. Вони виріжуть нашу тайгу, де ростуть кедрові горіхи, вони вистріляють нашого звіря.

— А-а-а... а-а-ай... — затріпотіло тихо, як метелик, що обсмалив крильця над вогнем.

— Вони пустять чортові машини, що своїм ревом лякатимуть орлів, збурять наші юрти, насміються над нашими жінками, над нашими богами.

У юрті тепер стояв уже рев і зойк. Кам Натрус бачив, що його слова зробили своє вражіння. Він замовк.

Мабаш подав мисочку горілки.

Кам випив.

— Що робити, щоб уникнути цього? — спитав Мабаш.

— Я питав духів — відповів кам. — Вони сказали приносити жертви. Приносьте ж жертви, коли дорогі вам житла ваші! Приносьте їх, коли дорогі вам золоті гори! І коли духи і боги приймуть їх, підуть захищати вас.

— А що робити з тими, що ходять тепер по горах? Що робити з тими, що чогось шукають у них? — запитав Мабаш заученою фразою.

— Я ще не говорив про це з духами. Я ще питаю тих, що вище.

Кам одягнув свою шапку з двома широкими, довгими до самої землі білими стрічками, взяв бубон від Тріша

²¹⁾ Чет-Чалпан

²²⁾ Улюм = смерть.

²³⁾ Алтин-ту = золоті гори.

і почав знов бити в нього піднімаючись у вищу сферу, де живуть вищі духи.

Туди він підіймався на... гусях...

На небесному годиннику значно пересунулись стрілки і зблідли. Місяць пройшов свій довгий шлях і зсувався у безвісті на спочинок, а кам у юрті піднімався усе вище, у вищі сфери, щоб випитати всіх духів, щоб розпитати їх, як врятуватись алтайцям від неминучого лиха.

Ранок застав його знеможеного, блідого біля вогнища. Частина гостей розійшлась по юртах досипати ночі, а решта куняла до ранку, покулившись на землі.

Ййнечі дрімала сидячи. Вона сперла голову на бочку і їй снились страшні сні. Тільки сліпий столітній дід, колишній славний кам, що прийшов послухати слів молодого, докидав до ватри дров і тягнув свою люльку. Він згадував давні часи своєї молодости і порівнював їх з теперішніми.

*

Сонце впливло високо, поки кам Натрус прокинувся. Він був втомлений і грізний.

Мабаш давно розбудив свою молоду жінку і вона сонна поралась біля сніданку для кама. Натрус сидів і розглядався по юрті. Жінок тут, крім Ййнечі, не було. Тепер мав відбуватись обряд, що при ньому жінки не мають права бути. Камлання почалось тепер на дворі.

З юрти вийшов кам Натрус, а за ним чоловіки. Попереду Мабаш. Кам був у своєму парадному одязі, у синій довгій киреї, підперезаний зеленим поясом, на голові рогата бараняча шапка з чаплиним пір'ям на верху. Від шапки дві довгі білі стрічки до самої землі. Кам підійшов до коней і камлав над ними. Перед кіньми стояв маленький жертівник з березових галузок, а на ньому жевріли вуглики. Кам обійшов молячись кілька разів коня призначеного в жертву, що рвався і форкав. Тоді кам підійшов до жертівника, взяв на калатало димлячого вуглика і підніс коневі до ніздрів. Кінь форкнув. Кам повторив цю процедуру тричі. Потім подали йому березову галузку і в мисочці араку. Кам умочив галузку в араку і покропив коня. Кінь привик уже за ніч до тих знущань і стояв смирно.

Як скінчилась уся процедура, Тріш відв'язав його і повів угору по росистій високій траві. За ним на другому коні їхав верхи кам, і далі йшла решта процесії.

Кінь, що на ньому їхав кам, належав відтепер йому.

На горі білів ще туман. Малими шматками відривався

він від трави і зливався з блідою синявою небес. Віддаляючись від землі поволі відслонював ритуальні приладдя: чотирикутній жертівник з берези, а над ним, як над криницею, журавель. Грубший кінець його лежав на землі, а тонший ховався ще в тумані. Середину підтримувала розвиліна з грубої берези.

Триш прив'язав коня до жертівника. Кам і найближчий сусіда Мабаша вишикувались уряд і почали разом з камом молитись над конем, а решта пильно працювала поруч. Одні покопали ями і повмощували над ними казани, інші розкладали під казанами вогонь, ще інші возили воду в дерев'яних бочечках і доливали до казанів. А Натрус молився і кропив голодного коня, що байдуже, низько опустив голову. Камові помагали молитись ті, що стояли поруч з ним. Вони, кожний по-своєму, кричали до Ульгєня, благаали його, грозили.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай, — просив безупинно один дідусь, заглушуючи крик кама. Він пищав таким жалібним голосом і так щиро, що його і кам'яний бог почув би, не то що їх дерев'яний.

— Усе лихе собі забери — усе добре нам дай, — бляв вівцею дідусь. Він більше не знав слів, не знав, чого ще треба. А кам своє говорив. Незрозумілою мовою для тих, що його окружали, але зрозумілою для Ульгєня, зрозумілою для духів. Він говорив до них мовою камів. Час-до-часу, як цього вимагав обряд, кропив коня аракою.

Нарешті камлання скінчилось. Кам відійшов у бік і сів стомлений на пенюк. Цього давно вже чекали. Люди, як зграя голодних вовків кинулись на коня. В одну мить чотири чоловіки прив'язали коневі до чотирьох ніг по мотузці і почали тягнути в усі боки. Кінь оглянувся, дико шарпнувся, ринув уперед, та було вже запізно. З-під ніг утікала земля. Ноги розходились у всі боки, в них захрустіли сугасти. Кінь застогнав і впав на живіт. В очах його ясных малювалась розпука, дикий, тваринний, передсмертний жах. Але його не бачили люди. Триш підбіг до нього, грубо зв'язав йому морду мотузкою, впхав між мотузку і морду палку і почав скручувати ніздрі. Кінь засопів, хрипнув ще раз чистого гірського повітря і раптом того повітря нестало. Він крутнув головою, глянув диким оком на свого ката, але воно було вже мертве, уже не бачило його.

Блиснули ножі й умить стягнули шкіру. І там під жертівником, де недавно стояв молоденький сніжно-білий

коник, лежала купа огидного м'ясива. Конячою кров'ю начинили немиті кишки, а м'ясо порізали і поховали в казанах. Через кільканадцять хвилин гойдалась на журавлеві шкіра, біліла до раннього сонця, а мертві зуби конячі стискали березову галузку.

Ульгень був задоволений. Тепер людям треба було думати про себе. Алтайці цього не забули. Вони з'їли недодарене м'ясо, з'їли без соли і хліба, поїли кишки, а обглодані кості спалили на жертівнику.

Це була перша жертва, принесена Ульгенові за спасіння краю. Приніс її Мабаш, щоб дати приклад іншим. Тепер пішло по цілій околиці. Ками не встигали їх приносити. Не помагали ніякі заборони уряду. Хіба ці заборони могли проникнути у глиб диких гір? І покрились вони шибеницями, а на них висіли білі й чорні кінські шкіри. Молили богів Добра і Зла. Мобілізували всіх духів до страшної боротьби з загрозою, що сунула на край.

*

Художник швидко поправлявся. Пухлина зійшла з тіла і боліла ще тільки рана, що її висмалив лікар. Будучи перед кількома днями у художника доктор Темір сказав, що небезпека минула і йому більше нічого робити. З того часу він не приходив. Грошей за лікування не взяв, кажучи, що лікував з доручення Тані і з нею матиме рахунки. Художник обурювався, писав лікареві листи, але вони залишилися без відповіді. Темір не читав їх, ба, навіть не розпечатував.

Художник уже ходив, спираючись на палицю. У сонячні дні він пересиджував з Танею в тіні садку, ведучи з нею довгі розмови. Він розказував про Москву, про своє життя, свою роботу і слухав її оповідань про її край, нарід, старинну культуру її народу, про його обряди, звичаї.

Його дивувала любов, з якою вона розказує, її патріотизм, її націоналізм, хоч він був зрозумілий для нього. Переходячи на це питання, при найменшому запереченні з його боку Таня тратила рівновагу і спокій духа. Тоді верталась її скрита, бутна натура і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту.

Вони сиділи вдвох на лавочці під вікном. На дворі вечоріло, надходив час, коли вертався додому інженер і заходив до неї. По неприємній пригоді в горах інженер став обережніший, він відмовився від помічників, їздив сам і повертався раніше. Згуба інструментів не дала закінчити

роботи, що він її намітив і інженер обмежувався більше роботою в кабінеті, розробляючи зібрані вже матеріяли.

Художник слухав Таню і час-до-часу ставив лагідно запитання чи відповідав на її запитання.

Розмова, коли була поважна, велася здебільшого на національну тему, і Таня хвилювалася.

— Ви ж росіянка, — сказав художник, не то поважно, не то дразнячи дівчину.

Таня звільнила негайно з його рук свою і допитливо глянула йому в очі.

— З виховання, так — я не алтайка. Я мала честь — сказала вона з іронією, — „запричацатись” руською культурою. Мого батька, як ви знаєте, насильно охрестили і зробили інтелігентом, а мене запричащали руською культурою. Але не великою, ні, тою конечною, маленькою, примітивною, тою, що дозволяє вже неофітові відректися своїх братів, своїх рідних, тих, що кочують в юртах, їдять конину без соли і ніколи не миються... І ви б хотіли, щоб я відреклася їх і назвала себе росіянкою, але на жаль ваш, я ще цього не зроблю.

— Чого ви думаєте, що я того хотів би? Яка мені користь?

— З вашої мови таке виходить. Ви завжди вмовляєте мене, що я росіянка і ображаєте мене. Хіба вам мало своїх? Захланний ви чоловік. Я ненавиджу таких, як ненавиджу переможців і насильників.

— Це ж ненависть раба?!

— Може?! А що ж робити? Мій нарід замалий, щоб порівнятися з вашим. Я ненавиджу його іноді за його рабську ласкавість, але сподіваюсь і чую, що він нарешті прокинеться. Ще трохи і він не пустить вас більше на свою землю, що ви його витіснили з неї. Він поверне її назад, вирізуючи вас поодинці...

— Кого? Кого? — перервав художник.

— Таких як ви! — крикнула Таня.

— Що за погромні віщування? Що за погромні ідеї? Тут уже пахне впливами камів.

Слова Тані були художникові немілі, як і сама вона зробилася раптом ворожа і чужа. Йому хотілось тепер дошкулити їй якнайболучіше і він озброївся в меч холодної іронії.

— У вас нема майбутнього, — сказав поволі, холодно художник.

Таня нервово засовалась на лавочці, але він не звернув на це уваги.

— Ваша маленька нація, що безперечно вироджується і асимілюється, без підтримки великої нації безповоротно згине. Ось і ви. Хіба ви алтайка?

— Знов за рибу гроші?

— Та ні, правда. Що у вас спільного з ними, з вашими братами, що ви їх так патетично називаєте? Ваші маленькі ніжні руки ніколи не доторкнуться хоч би до їх національних страв.

— Що за смішні несерйозні докази? Просто соромно за вас. Ви хочете виправдатись, що не цілували рук алтайки?

— Нічого подібного. Я цього й не думав. Але слухайте. Ви співаєте, у вас прекрасний голос, ви хочете вчитись. Чи співаєте ви монотонних алтайських пісень? Вони чужі вам.

— Неправда! — перебила Таня, — вони мені рідні.

— Ну, нехай. Наприклад, ви мене переконали. Ваші чоловіки залюбки женяться з росіянками, хоч би і ваш батько. Це веде до асиміляції.

— Навпаки.

— Як навпаки?

— А так. Ваші жінки, росіянки, родять косооких щелепастих хлопчиків, як докір вам. Вони родять месників, що стануть проти вас.

Таня була червона від злоти, знервована, готова плакати. Художник пожалів, що почав з нею розмову на ту слизьку тему і поспішив її зліквідувати.

— Чи тільки хлопчиків? — спитав він. Вони ж родять і прекрасних дівчат і цілком не косооких, а таких милих і коханих, як ви.

— Мовчіть! Я вже не люблю вас.

— А, хіба ви любили?

Таня усміхнулася крізь плач. Художник взяв її руку, вона видерла.

— Танічко, не можна так, — сказав він. — Ви невитримані. У всяких суперечках треба витриманости, спокою, тоді і слова ваші будуть обдуманіші, розумніші.

— Спасибі.

— Нічого дякувати, правда. Ви подивіться, як уміє говорити інженер. Він не запалюється, а поволі, флегматично, підить слово за словом, але слова його важкі, як камінь і коли вже вдарять, то знак липать.

— Хіба я можу рівнятися до нього?

— А чого ні? Він, правда, старший за вас, досвідченіший, але це не значить, що ви в його літах не можете бути такою.

— Не на багато він старший від мене, а за ту різницю в літах я його розуму не матиму.

— Бо може не схочете.

— Ні, це треба талановитим народитись. Коли б він не був такий, його не відрядив би центр на таку колосальну роботу. Він безперечно оцінив його талант.

— Тут ще не малу ролю грає те, що він добрий фахівець — сказав художник.

— Залиште! Мало там фахівців?! Ось ви мене вчите бути спокійною, а сам ви який. Ви неможливий! Коли доходить до того проклятого питання, ви говорите, як справжній імперіяліст, як чорносотенець.

— Тепер дякую вам я.

Художник боявся, що почнеться суперечка наново. Він встав, щоб підійти до вікна, але наступивши на болючу ногу, застогнав. Таня пильно подивилась на нього. Він зблід з болю.

— Вам гірше? — кинулась вона перелякана. — Сядьте! Куди ви?

— Танічко, люба!... Вам жаль мене?

Розгвинчені нерви не видержали і Таня розплакалась.

Художник ніжно тулив до грудей її голову. Не боронила.

— Перестань, Танічко, перестань, мій маленький звірику... Ось інженер іде, — сказав він раптом. — Йй-бо йде, буде сміятись.

Таня вирвалась і побігла до кімнати, витирати очі. Через кілька хвилин вернулась з інженером.

— Маю честь представити, — сказала вона, показуючи на художника, — імперіяліст у новому виданні, в рожевій обгортці.

Інженер засміявся.

— Правда, правда, не смійтесь! Тут такі теорії розводять, що куди тобі. Йому Пуришкевич позаздрив би.

— Таню, як вам не соромно? — взяв благати художник.

Інженер усміхаючись сів на лавку і запалив цигарку.

— Я бачив водопад, — почав він своєю повільною, милою мовою, — оце так красаота! Що, в порівнанні з ним, ваші розмови?!

— Будуйте Дніпрельстан, — сказав Ломов.

— А що ви думаєте? Тут, станцію не так важко будувати, і не так довго, як на Дніпрі.

— Коли ми візьмемось до роботи як слід, то й на Дніпрі робота піде.

Таня комічно скривилась.

— Ви ще не розкачались? — спитала вона. — Відденькі! О, ви знані із своєї поворотливості!

— Хто це „ви“? — спитав злобно Ломов, якому не подобалась гримаса Тані.

— Та ви ж, росіянин!

— А хіба це вони будують? — здивувався інженер.

Художник здивовано:

— А хто ж?!...

Інженер відкрив рота.

— Ой, знаєте, я можу втратити повагу до вас, — сказав він, — це вже дійсно пахне Пуришкевичем.

— Я неправду казала? — підхопила Таня. — Він — чорносотенець. Та ви, — ткнула вона пальцем у художника, — виссали з України стільки, що Дніпрельстан, допускаю навіть, що за ваші гроші, ніщо, в порівнанні з тим, що ви забрали.

Художник почервонів від ніяковости, а інженер заламав руки.

— Не смішіться і ви, Таню, — сказав. — Є істина: ніколи не говорити, тим більше сперечатись про те, чого ми гаразд не знаємо, чи не розуміємо. Ви наговорили тут цілу купу дурниць. Ви обоє не маєте рації, ні ви, ні Ломов.

— Я жартував, Федоре Павловичу. Я хотів подратувати Таню, — сказав виправдуючись художник.

— Тут, знаєте, жартик контр-революційний. Я гадаю, що ви не жартуєте, а так таки в душі й думаєте. Про правильний погляд на проблеми української економіки тут видно нема й мови. Тут шовіністичне засліплення в вас обох. Коли Таня каже: „виссали з України соки“, то вона має художника певне за великого буржуа, експлоататора, не вважає вона його видно за громадянина Радреспубліки, що має право голосу; значить, кидає йому велику образу. А коли він не ображається, то він просто не розуміє її слів.

— Та ні, я ж це беру за жарт. Хіба можна серйозно трактувати політичні „переконання“ такого дівчати?

Інженер ласкаво, як розпеченій дитині, потиснув дівчині руку.

— Мені тепер просто викидатись звідци, чи як? — спитав жартом Ломов.

— Ні, сидіть. Ви ще тут не одну істину почуєте — сказала Таня.

Але Ломову вже не довелося слухати „істини”. Інженер був стомлений і ще під впливом недавньої пригоди в горах. Він і почав про неї розказувати.

Усі бачили, що в горах щось робиться, що підготовано ведеться кампанія проти „урусів”. Тепер Тані ніяк-би було слухати про це. Вона відчувала німий докір своїх приятелів. Потупивши очі, вона мовчала. Але інженер зрозумів її настрій і порадив не брати того так близько серця.

— Це така зрозуміла річ, — звернувся він ласкаво до неї. — Тут боряться дві культури, дві сили, культура нова і шаманська. Переможе перша сила, бо вона сила, хоч може доведеться принести і не одну жертву. От наш майстер уже впав жертвою тієї другої сили, і головне цілком невинно... Правда, майстре?

Ломов у першій хвилині не зрозумів іронії і сказав: Правда.

Інженер усміхнувся.

— Усе це мине — сказав він — як минула його хвороба, і залишаться такі невеличкі сліди, як у майбутньому на його носі. Але тут треба багато лікарів і радикальні мусять бути їх лікарства.

— Ви ще не зневірилися у своїй роботі, інженере? — спитала Таня.

— Хіба можна? Так швидко? Ні, Танічко. Краще, звичайно, якби все йшло без перепон, бо так тільки гальмується робота, але коли без цього не можна, то що ж, доводиться миритися. От вам треба помагати нам.

— Як?

— Ви ж учителька. Вас люблять, слухають...

— Та не дуже люблять. З того часу, як заприятзнілась з вами, змінились до мене мої сусіди навіть. Я бачу часто такі ворожі погляди, що аж моторошно стає.

— Це, може, тільки здається?

— Ні, про це є вже навіть деякі відомості.

— Значить і ви невинна жертва?

— Виходить.

— Тоді треба прийняти одвертий бій.

— Цебто?

— Стати по один бік барикади з нами. Ками виповіли нам війну, ми її прийняли і готуємось до бою.

— Я не розумію.

— Як ні? З шаманізмом треба боротись? Треба! Ми не

збираємось боротись з вашою національною культурою в цілому, навпаки, ми хочемо взяти з неї все найцінніше і пересадити на новий ґрунт, а нам заважають. Що ж, ми будемо зневірюватись? Правда, що ні? Так же? Шаманізм це зло! Ви не перечите?

— Ні, не перечу, це зло, але може не таке велике, як ви думаете.

— Велике, Таню, величезне. Це розсадник темряви. Хіба можна його терпіти у віці радіо, у віці аеропланів, у віці таких величезних винаходів?

— У нас їх покищо нема!

— Ой, дитина, ой, непоправна. Йй-бо хочеться задерти спідничину та набити так, щоб аж самому рука заболіла.

Художник зареготався.

— Я вам наб'ю — сказала червоніючи Таня — іч який! Та що ви хочете з ними робити?

— Бити, Таню. Вони роблять свої бандитські вилазки.

— То ви хочете десяткувати наше маленьке плем'я, як колись його десяткували царські козаки, — злякалась Таня.

— Навіщо зараз крайності? Хіба контрреволюціонерів так багато? Без жертв звичайно не обійдеться, але їх не буде стільки, як ви думаете. А може нічого не буде, може вони одумаються і кинуть зброю самі. Треба їх повчити.

Таня замислилась. Інженер пильно подивився йй в очі.

— Не пристаєте до нас? — спитав він безнадійно.

Таня думала. Вона вагалась, що сказати.

— Не знаю — відповіла вона по хвилині.

— Ви значить таки посередні?

— Здається.

— Я так і знав. Але годі про це. Набридло. Ви надумаетесь ще.

Він змінив тон і сказав весело:

— Слухайте, слухайте! Я маю проект.

Таня і художник живо зацікавились.

— Я збираюсь цими днями на Кара-Кол.

— Знов щось задумали?

— Ні, покищо нічого нового не задумав, але мені хочеться побачити озеро. Для Олексія Петровича там надзвичайні можливості. Раджу поїхати зі мною.

Художник рад був з пропозиції, тільки не знав, як бути з ногою, що ще не цілком загоїлась.

— Годі возитись з нею, — сказав інженер. — Зрештою, не пішки ж іти, а верхи їхати. Таня, гадаю, не відмовить у приемності товаришити нам.

— І бути за провідника — додав художник.
— Ви не повірите, що я не була ще на Кара-Колі — сказала вона червоніючи.
— Та що ви?
— Правда, не була!
— Так ви не знаєте навіть своєї країни? А ще вчителька, а ще патріотка, — засміявся інженер.
— Що ж зробиш? Жінці так важко одній. Товариства не було.
— А ви б з яким камом, вроді Натруса — сказав інженер.
Усі засміялись, Таня почервоніла.
— Ай, інженер, він, як видно, вмє теж уколоти.
— Так, значить, ідемо? — наглив інженер.
— Згода!

Манченко встав і почав прощатись.
— Підемо! — сказав він до художника
— Не хочеться ще.
— Як знаєте. Я пішов.
Він попрощався і вийшов.

Надворі мерехтіли зорі, місяць стояв на середині неба і байдуже поглядав на село. Воно вже дримало. Інженер попрямував до своєї кімнати, що містилась у пустому під час вакацій інтернаті для дітей.

*

Доктора Теміра терміново викликали до хворого, що мешкав у двадцятьох кілометрах у заїмці. Приходив якийсь хлопець і просив негайно приїхати, бо дід дуже хворий. Доктор Темір знав Ямачі. Це був колись дуже багатий алтаєць, тепер збіднілий, але розумний і тверезий чоловік. Він урятував колись життя Темірові, коли той узимку заблудив у горах. Темір хотів оддячити дідові і гнав з усіх кінських сил. Переїхавши поромом через Катунь, почав підійматись угору вузьенькою стежкою, яка часто губилась між куцями, де-не-де переходила в потік і треба було їхати потоком, щоб за деякий час виїхати знов на кам'янисту стежку.

Був чудовий літній день. Довкола пахнули трави, безліч квітів серед них. Із трави тут і там виростили високі модрина, покриті лишайниками, здебільшого поламані бурями, суховершинні.

Кінь знав дорогу і йшов сам без понуки. Доктор пустив поводи і задумався. На душі було важко і нудно. З того па-

м'ятного вечора у Тані він стратив настрої, надії на якийсь краший кінець Таниного захоплення художником опускали. Доктор бачив це підчас лікування свого суперника, відтоді ще частіше заглядав до пляшки і його нерідко бачили п'яним. Сьогодні він ще не встиг випити, хоч на серце давило щось, як важкий камінь. Раптом кінь, що йшов досі мирно, форкнув і запряв ухами. Доктор машинально вхопив поводи, та почав пильно розглядатись і прислухатись. Ліс густішав. Модрину заступила яли́на, що густо, як щетиною, крила узбіччя. Доктор ударив коня закаблуками, кінь побіг уперед, не перестаючи тривожно нюхати повітря. Іздець збентежився. Настрої коня його чимало стривожив. — „Може звір?“ — подумав він. А в нього, як на біду, не було із собою ніякої зброї. Але раптом його здогади розсіялись і він зідхнув легше: із кущів піднялись дві постаті і прямували до нього — це були люди. У руках у них біліли здорові кілки. Короткозорий доктор спочатку не помітив, що обличчя людей були цілком замотані лахміттям і з них видніли тільки очі. Люди певними, наперед розрахованими кроками, підійшли до лікаревого коня і вхопили за уздечку.

Кінь зразу шарпнувся, але, почувши людський голос, став.

— Куди їдеш? — спитав один по-алтайському.

Доктор Темір з робленим спокоем дивився на дивних людей, хоч чув, що зустріч не ворожить добра.

— Хто ви і чого закриваєте обличчя? — спитав він замість відповіді на їх питання.

— Скажи нам, куди ти їдеш? — повторив той самий голос.

— Іду до хворого. Ви, може, не знаєте, що я лікар?

Як доктор не старався володіти над собою, голос його дрижав.

— Не турбуйся, знаємо добре і не один день шукаємо тебе.

Досі говорив один, а другий увесь час мовчав.

Доктор Темір пізнав у тому другому Тріша.

— Я /вам був потрібний?

— Так, і дуже.

— Ви могли зайти до мене, ви знаєте, де я лікую хворих?

— Ми знаємо, що ти лікуєш урусів.

Доктор зрозумів причину нападу. Переконався, що на-

падачі не помилились щодо особи, але тепер зродилась невеличка надія викрутитись з халепи.

— Я лікую хворих, — сказав він, — не розбираючись, чи це алтаець чи росіянин? Ви знаєте, що я вилікував сина Трішевого, коли його покинули всі ками, бо не могли вилікувати. Він алтаець, не росіянин.

Той, що мовчав, похнюпив голову і випустив із рук повід коня.

— Алтаець не сміє лікувати урусів, — почав знову перший, але голос його звучав тепер інакше, не було вже в ньому такої злості.

— Я сказав вам, що лікар лікує хворих, а не алтайців чи росіян.

— Так ти і далі так будеш робити?

— Так! — сказав твердо доктор, бо сказати ні, значило показати свій страх.

— Злазь з коня! — крикнув перший і підніс коляку.

Доктор не рушився.

— Не кричіть, — сказав він спокійно. — Коли треба, я злізу і без крику.

Спокій доктора дратував напасника, але стримував від живішої акції, тим більше, що помічник його мовчав, за весь час не брав ніякої участі в розмові і похнюпившись стояв без руху.

Становище робилось важке. Стояти далі без руху було неможливо, ослаблювався запал і напасник чув, що в нього нема вже тої люті, ні охоти молодецької, що була раніш.

— Злазь з коня! — заверещав він ще раз, бачучи, що доктор не збирається злазити.

Доктор не рухався.

— Тягни його за ноги! — крикнув він до товариша, — або я йому голову розвалю на коні.

Він обернувся до спільника, щоб з ним хоч очима порозумітись, але не встиг спам'ятатись, як доктор свиснув коня нагайкою і ринув уперед.

Кіл напасника, наготовлений вмиць до удару, замість на голову лікаря упав на коня, і кінь ще швидше пігнав уперед.

Тепер в обох розгорілась пристрасть.

— Стей! — закричали вони обидва разом, — але доктор не мав охоти стояти.

Напасники кинулись до своїх коней, що були заховані в кущах і за кілька хвилин почалася погоня.

Доктор знав, що тепер, коли вони доженуть його, йому

смерть і він шмагав коня, а той гнав з усієї сили, не зважаючи на дорогу. По сухому і по воді кінь летів як машина, розбризкуючи копитами болото, піна летіла йому з морди, він увесь укритися милом. Необережний крок загрожував йому і їздцеві загибллю, але це була гра на життя і смерть, бо за доктором, на таких же замилених конях гнали напасники.

Доктор чув, що не втече. Вони доженуть його, як тільки вийдуть на рівне місце. Його кінь стомлений дорогою і не зможе втекти перед їх ситими, незмореними кіньми. Темір оглянувся, — напасники були від нього всього на кілька сот метрів. Доктор Темір не жалів коня. Він знав, що йому від такого скаженого бігу не поздоровиться, та вибору не було.

Дорога збігала в долину. Ще кільканадцять метрів і почнуться одкрита долина, а на ній вони його вже певне доженуть. Але тут блиснула нова надія на спасіння. Люди ніколи не втрачають її навіть перед очима смерті. „Може, якраз хто появиться на долині і вони злякаються” — подумав Темір.

Ніби у відповідь на його думку якісь постаті промайнули за кущами, що закривали долину. Спасіння! — крикнув доктор. Він наліг на коня, і виїхавши з-за кущів, побачив дійсно дві постаті, що поволі підіймались верхи на гору. Доктор пізнав їх відразу. Це був інженер і тьотя Груша.

Підбадьорений появою знайомих людей, доктор почав стримувати коня. Кінь хропів і важко носив боками. Доктор оглянувся, але не побачив за собою нікого. Нাপасники, побачивши людей, звернули вбік і зникли в горах.

Доктор розказав своїм випадковим спасителям про пригоду. Вона сильно вразила подорожніх.

— Починається терор, — сказав усміхаючись Темір — але в душі чув, що він дійсно може бути страшний і що тепер треба бути ще обережнішим.

— Ви знаєте, за що вони на мене напали? — сказав він, — за те, що я вилікував вашого художника.

Інженер догадувався сам. Тьотя Груша ахнула.

— Через нього ви могли наложити головою? — забідала вона.

— Як бачите.

— Відний доктор!

Додому верталися втрьох. Доктор радив швидше покидати гори, бо коли вже на нього напали і то за те, що він

тільки лікував хворого уруса, то вже, коли вони заскочать самого уруса в горах, він не вийде цілий з їх рук.

— Це правда, — погодився інженер, — але покидати гори зараз мені не хочеться.

Доктор Темір все ще був під вражінням недавньої пригоди.

— Я дивуюсь, — сказав він, — звідки взялися те дике завзяття і зненависть? Того ніколи не було. Тут без сумніву хтось працює, хтось підбурює, але цей хтось не з наших. Наш народ такий спокійний, лагідний і гостинний, що мені самому це не зрозуміле.

— Хтось агітує без сумніву, — погодився інженер.

Запанувала довга важка мовчанка, переривана тільки форканням коней.

— А знаєте, я радію, що так є, — сказав доктор.

Інженер і тьотя Груша здивовано глянули на нього.

— Цебто? Що вас не вбили? — спитав Манченко.

— Не те, звичайно, а те, що вони вже не такі інертні, що починають уже якусь чинність. Це багато значить, вони видно здатні ще ставити опір, а досі я їх за таких не мав.

— Так, але їх треба навчити, кому ставити опір, — промовив інженер. — Не всім же.

Доктор підхопив його слова.

— Добре, що вони вже здатні на це, — сказав він, — а навчити їх можна легше.

— Та то як сказати. Ви не пізнали нікого в тих нападках? — спитав інженер.

— Вони були в масках.

— У масках?

— Уявіть, що так. Дуже примітивних, це були просто ганчірки, але закривали обличчя, як маски.

Доктор був певний, що пізнав під одною маскою Триша, але про це він не сказав. Інженер з доктором їхали попереду, а тьотя Груша ззаду. Вона не вміщувалась до їхньої розмови, зайнята своїми думками.

Їй було прикро, що так-усе сталося. Ідучи туди, вона стільки обіщувала собі, так важко було витягнути цього інженера. Сьогодні витягла врешті, і на тобі, маєш, якась ідіотська пригода.

Тьотя Груша ненавиділа доктора з усіх сил, як тоді свою дитину, що так невчасно прокинулась.

Вона дивилась на його велику чорну голову, що виглядала з-під каскетки, на його загорілу шию, і їй хотілось зробити йому боляче, хотілось шмагнути батою по тій

шиї. З доктора перевела вона очі на інженера. Він весело розмовляв з Теміром, час від часу всміхався під чорними вусиками і показував свої білі зуби. Його соковиті губи червоніли на тлі білих зубів, як вишні на білій тарілці.

— Як він цілує? — думала тьотя Груша. — Вона уявляла собі, і від самої думки їй крутилась голова. Сьогодні вона безперечно спробувала б, якби не цей рябий чорт.

— Наднесла ж його лиха година. Тьотя Груша люто шмагнула коня й порівнялася з їздцями. — Чого ви дрімаєте? — спитала вона. — Мені вже спати хочеться від вашої їзди. Швидше бо! — Вона ще раз затила коня і поїхала вперед, а за нею почвалали її супутники.

*

В ідальні Чена живо дебатовано новини останніх днів. Як на Чемал, їх було занадто багато. Дивна хвороба художника, правда, романтична, пригода інженера і загибель його інструментів, напад на лікаря — це все приводило не тільки до балачок, але й примушувало до певних висновків. Ніхто не хотів їздити на прогулянки, хіба дуже відважні, та й то не далеко від села і тепер провідники даремне вистоявали з кіньми коло ідальні, бо ніхто не хотів користатись з їх послуг.

Провідники ремствували. Заворушення в горах позбавляло їх єдиного заробітку, що вони його мали за короткий сезон. Більше ж на Алтаю влітку не було де заробити, а від дачників завжди приходила готова копійка. Вони вмовляли своїх клієнтів, що небезпеки нема, що це непорозуміння, але даремне.

Тепер було не до поїздок. Люди радились, як би швидше виїхати з цього гнізда диких азійських бандитів, що чигають на життя „культурних європейців”.

Агафія Терентіївна втекла з Чемала зі своєю дорослою дочкою, до річі, одягнутою „під жовтенятко” з червоною краваточкою, перша, як тільки почула про пригоду художника. За нею спішно виїхав, довідавшись про подію інженера, Максим Харлампович Занозов, бухгалтер відділу впорядкування при Бійському комунальному господарстві, чоловік нервовий і хворовитий. Виїхала й Олімпія Дементіївна, моложавка шостипудова вдова, зомлівши перед тим тричі на руки високого худого учителя 7-мирічки Птічкіна, коли довідалась про пригоду лікаря. Решта дачників, що ще залишилась, рада б була покинути Чемал кожної хвилини, коли ж декому жаль було грошей, заплачених Тоні наперед за харчі.

Не помагали і агітації Тоні, тьоті Груші, яка умовляла всіх не роз'їжджатись, доказуючи, що це не масовий терор, — ці слова дуже сподобала, — що він скерований тільки проти певних осіб, а до решти ніяк не стосується ні в якому разі.

Це не помагало. Це були слабкі докази, кожний відвідувач ідальні, шануючи себе, і вважав саме себе за „певну“ особу, а тим самим і розбивав у пух тьотині докази.

— Ось хто герої! — сказала тьотя Груша. — Інженер, художник! Не зважаючи на те, що на них безпосередньо був вчинений замах, їдуть на Кара-Кол. А це, коли був хто на Кара-Колі, знає, — дорога не легка. І не втікають, як ви, а сидять і працюють і ще довго працюватимуть.

Слова тьоті Груші не знайшли сприятливого ґрунту, навпаки, не прийнявшись породили сміх, навіть іронію, головню серед деяких осіб жіночої статі.

— Їм видно є чого триматись, — кинула поважно і значуче мадам Пупсік. — Вони не самі їдуть, коли можна спитати?

— Звичайно ні, — запевнила тьотя Груша. — Вони збирають компанію.

Мадам Пупсік не могла скрити незадоволення.

— Кого ж зібрали досі? — спитала, кидаючи на тьотю Грушу убійчий погляд.

— Я їду, Тетяна Іванівна, — не збентежилась тьотя Груша.

— Яка? — ніби не знаючи, про кого мова.

— Тутешня вчителька.

— Не мала приємности бачити. Іще хто?

— Покищо ніхто.

— Ну, так, — похитала вона головою. — Компанія, я гадаю, цілком певна і достойна.

— Ви так думаете? І що це за тон, якого я не розумію?

— Вам не подобається тон? — спитала поволи мадам Пупсік, пронизуючи тьотю Грушу поглядом, як стрілою.

— Вам заздро, що вас не просили? — перекивилась тьотя Груша.

— Честь невелика.

ТЬотя Груша вийшла з себе, підбадьорена поглядом деяких прихильників.

— Може й велика, — сказала вона. — Тільки біда, що вас не взяли б.

— Бо я могла перешкодити, — ледве стрималась мадам Пупсік.

— Та ви відома шпигунка.

Цього, видно, було мадам Пупсік забагато. Вона витягула до тьоті Груші свою товсту, коротку шию і встала зі стільця.

— А ви наволоч, хай мені пробачать присутні, — сказала, пінячись зі злости.

Тьотя Груша і собі стала в бойову позу.

— Як ти смієш? — крикнула вона до мадам Пупсік. — Гадино! Умий фарбу з морди. Іч моложавиться, старе падло.

— А ти скинь ті чоботи з себе, не сміши людей, не мазоль очей ними, поскудо! Дитина в тебе!

Бойове напруження дійшло до кульмінаційної точки. У ідальні зчинився рух. Відвідувачі якось мовчки поділились на два табори, готовий кожний захищати свою симпатію, коли б суперниці хотіли перейти від слів до діла. Кожний в душі чекав того з нетерпінням. Учитель семилітки зірвався з місця і поправив окуляри, гадаючи, що котрась зі словесних дуелянток зараз зомліє. Він не сумнівався, що Олімпія Дементіївна вже давно лежала б у його обіймах. Він згадав її сердечно і зідхнув. Жадна з суперниць не думала мліти. Тепер було не до того.

— Ти скинь штучне волосся і зуби повиймай вставні! — кричала тьотя Груша. — Приперлась на курорт, Пупса!..

Ця приємна розмова тягнулась би бо-зна доки, коли б мадам Пупсік, боячись, щоб тьотя Груша в запалі ще чогось не виляпала, не встала демонстративно і не вибігла з ідальні. Вона пішла до кухні і там голосно говорила Тоні, щоб усі чули:

— Як довго ця, фльондра, буде у вас харчуватись, моя нога у вашій ідальні не буде. Вечерю прошу мені прислати додому.

У ідальні всі повернулись на свої місця, розсілись вигідніше, і тьотя Груша мала тепер змогу розказати докладно біографію мадам Пупсік, не мінаючи найдразливіших деталей.

— Хай вона дякує Богові, — сказала тьотя Груша на закінчення, — що тут не було Федора Павловича, або художника, їй це так легко не зійшло б. І я не знаю, як я тільки стрималась, як не вийшла з себе?!

Така розривка була дуже бажана для відвідувачів нудної ідальні і всі жалкували, що вона так пізно трапилась, якраз перед від'їздом.

Як там не було, агітація тьоті Груші їхати на Кара-

Кол таки зробила частинно своє і знайшла хоч трохи сприятливий ґрунт.

Любов Константинівна, що завжди сумно зідхала при виді Манченка, і при кожній нагоді чарувала своїм фальшивим, без слуху, голосом, готова була ще на кілька днів залишитись і навіть ще раз поїхати на Кара-Кол, коли б не замовила на завтра коней і не розплатилась з Тонею. Вона цілком була на боці тьоті Груші і дивувалась з її м'якого характеру. Вона б так не могла панувати над собою.

— Я живу вже на світі 22 роки, — говорила вона, — а ще такого не чула.

Цю фразу, може і недоречно, вона вставила на те, щоб зайвий раз підкреслити, скільки їй літ, бо всі давали їй не менше тридцятьох.

Зібрані забули на деякий час, чого властиво зібрались. Інцидент з тьотою Грушею і мадам Пупсік скерував мислі присутніх в інший бік, усі на деякий час забули про раду над від'їздом.

Але в кожнім товаристві буває хтось, хто думає за всіх, піклується всіма, як рідний батько, боліє душею за всіх. Такий звичайно сам береться. Його ніхто не просить, не обирає, він сам. Серед ідальняного товариства був такий завсіхмислитель, колишній колезький реєстратор, маленький дідусь, Атанасій Прохорович. Підчас гарячих дебат він складав у голові промову, якою мав закінчити збори. Він повторив її уже кілька разів у голові і боячись, щоб не забути, закликав зібрання до порядку. В ідальні почало стихати. Люди присувались ближче до столу і приготувлялись слухати Атанасія Прохоровича, який поверх окулярів розглядав зібрання. Коли всі затихли, почав:

— Господа-товариші! Деякий неприємний інцидент і так далі треба вважати за зліквідований, так. Позаяк де-хто вже висказався в справі від'їзду, дозвольте мені зробити резюме, і так далі і тому подібне. Оскільки ми свій від'їзд будемо робити організовано, і так далі, постільки ми можемо бути гарантовані від небезпеки, і тому подібне.

Це були істини безперечні, що можна було до них додати? Але люди знаходили додатки, раді, що хоч підчас відпустки можна побувати на зборах, які підчас службового року бувають не щодня, а якийсь там раз, чи два на тиждень. Знайшлося стільки охочих висказатись, що Атанасій Прохорович почав вести запис, ба, довелось встановити регламент: висловлюватись не більш, ніж десять хвилин кожному промовцеві. Були пропозиції і за двадцять хвилин, го-

ловно по відході тьоті Груші, що вийшла, виправдавшись болем голови.

Вечірнє сонце, стоячи над заходом, заглянуло до їдальні і весело зареготалося з дачників. Але вони не бачили сонця, не чули, коли воно сховалося. Не до сонця було.

Наради затяглися до вечері.

*

Ще тільки починало дніти, як художника Ломова розбудив стук до вікна. Художник прокинувся і відразу сів на ліжку. Глянувши у вікно, побачив голову, що крізь шибку заглядала до кімнати. Жовте, щелепасте лице всміхалося, а очі від сміху геть пірнули в нього, і на місці очей ледве блиснули вузькі прорізи.

— Єзен! — почув із-за вікна художник.

Ломов пізнав провідника, з яким учора договорився про коней. Він же й обіцяв розбудити вдосвіта. Був це Юнаяков, алтаєць з племені теленгітів, відомий провідник і власник чудових коней.

— Вставай! — кричав він за вікном. — Я вже подав коні в три місця. Спіши, усі вже встали.

Художник почав швидко одягатись, а Юнаяков, упевнившись, що той не ляже вдруге, сів на дрова, навалені під хатою, і почав набивати люльку. Робив він це дуже поволі, з розвагою, так що художник і одягся, поки провідник її запалив.

Ломов, веселий і бадьорий, вийшов надвір. Був він у спортивній одежі, жовтих шкіряних камашах до колін, зеленкуватій куртці і такого ж кольору капелюсі з пером, через плече йому висіла торбина з рисувальним приладдям, за поясом револьвер і ніж. Останніми часами він не виходив без зброї, а тим більше тепер, їдучи в дорогу далеку й незнану.

Він привітався з провідником за руку.

— Гарний ранок, — сказав.

— Гарний, — згодився провідник, — буде душно, мало-мало однак.

Це неважно було передбачити, бо небо було чисте, блакитно-рожеве і на траві густо перлилась роса. Вона вбирала в себе білий туман, що лягав ряднами на траву.

— Ноги замочиш, — сказав Юнаяков, поглядаючи на художникові жовті черевики. — Уже заросив мало-мало. Сідай відразу на коня. Роса, як дощ. Буде душно.

— Це не страшно, — промовив Ломов. — Ми поїдемо

тайгою. Ви скажіть краще, чи не нападе на нас хто в лісі, це важніше за всяке „душно“.

— Будьте спокійні! На Алтаї вам волос з голови не спаде, — сказав переконливо провідник.

— То як сказати?! Волос може й не спаде, але голова може й злетіти.

— Ніколи того не бувало.

— Може й не бувало, але тепер буває. Ви чули про напад на інженера, що добра для вас хотів? Чули про Теміра і про мене?

— Чув мало-мало. Тут якась чорна рука орудує, — сказав Юнаяков по короткій задумі. — Але доки ви зі мною, будьте безпечні! Я ручусь головою!

Він сказав це так упевнено, що хотілось вірити.

— Побачимо! Але нам пора. Ви правду кажете, що всі вже повставали?

— Правду, правду, я заїхав до вас останнього. Таня Токпак давно встала, і та сара-бала²⁴⁾, що дуже інженера любить, — засміявся Юнаяков.

Спостережливість провідника здивувала Ломова.

— Звідки ви це знаєте? — спитав він, здвигаючи плечима.

— Як же? Я ж маю очі. Алтаєць усе бачить.

— Ну, гаразд, їдемо!

Ломов не раз помічав, що алтайці дуже цікавляться життям дачників. Вони мовчать звичайно, але пильно прислухуються до їхніх розмов, намагаючись чогонебудь навчитись, щось почути, хоч у більшості випадків їх намагання даремні. Так і Юнаяков. Даючи раз коні тьоті Груші і інженерові, знав уже про їх стосунки, або принаймні чогось догадувався.

Вийшовши з двора, їздіці побачили, як з вулички виїхала тьотя Груша, а за нею в кількох кроках інженер. Прямували вони до хати Тані. Юнаяков глянув на художника і вони обидва всміхнулись.

Таня вже чекала на порозі готова до дороги.

— Заходьте! — просила вона — бо пізно.

Сільський простий сніданок тривав недовго. Тьотя Груша спершу не хотіла заходити, бо була майже незнайома з Танею, але потім зайшла і з апетитом випила склянку могола.

Через кілька хвилин валка вже їхала битою дорогою

²⁴⁾ Сара-бала

в гори. Сонце тільки починало сходити і золотило верхи гір. На лугах широкої долини сивіла від роси трава. Коні бігли, шпарко, їздили мовчали, розкошуючись верховою їздою, такою приємною, якщо вона не надто довга. За годину вони минули найближче село Елікмонар, що лежало по дорозі, і тепер в'їхали в міжгір'я, де дорога стала важча і коні пішли поволі. Сонце підлило ще вище, повітря нагрілось і коні почали мокріти.

Художник під'їхав до Тані, що їхала попереду.

— Не втомилась ще? — спитав ніжно, гурботно.

— Пхі! — здивувалась Таня. — Хіба можна втомитись від верхової їзди?

— Ох! — Ви правдива алтайка.

— Ясно! А йому вже певно набридло їхати, хай признається.

Художник якраз думав, що автомобілем далеко приємніше їхати, але цього не сказав.

О, ні, йому не набридло і він не стомився, але навіть, коли б і так, він готовий на жертви, тільки бачить її, та її ідеальну школу їзди. Вона на коні прекрасна, божеська.

— Навіщо ж зараз ті дурні компліменти?

— Я, здається, не сказав вам ще ні одного.

— Здається! — він навіть не пам'ятає, що говорить. І як йому після того вірити? Скільки разів вона переконувалась, що це так. Хоч би він пощадив її трохи.

— Йй-бо, Таню, з вами важко, — сказав художник. — То здається мені, що ми вже так зріднилися, так зблизились, що не повинні б рахуватись зі словами, то знов бачу, що це не так.

— Зі словами завжди треба рахуватись, — сказала Таня, — а коли їх говорять близьким людям, — особливо.

Художник не чув і тягнув своє.

— Вийдеш, бувало, від вас, вийдеш увечері, такий щасливий та повний, здається ваші пестоці залили кожну клітину. Ідеш п'яний вашим тілом, хитаєшся від ваших п'яних поцілунків...

— Тихо! — шепнула Таня суворо. — Не смійте про це!

— Смію! А прийдеш на другий день уранці і знов чужий до вечора. І тільки на відхіднім знов вона мила, солодка, кохана.

Таня затила коня і поскакала вперед. Художник пігнав за нею.

Коли він не перестане, то вона вернеться додому.

— Тасю, як можна! Чи ви мене цілком не любите?

— Ні!
— Це ж неправда.
— Правда.
— Чому, Таню?
— Я не вірю вам.
— Ви знов своє? Після усього, після тих признань, після...

— Це нічого не значить. Скажіть мені, чого це так?... Вона обірвала фразу, задумалась, очі посумніли, неначе хмарка сповзла на них з чола і закрила прозорим серпанком.

— Що, Таню, „так“?...

Таня потерла рукою чоло.

— Сама не знаю. Мені так важко часом. Я не знаю, як це все сталося? Ви заворожили мене, загіпнотизували, я віддалась вам уся, уся до краплі. Цілу душу віддала, своє дівоче тіло, ви могли робити з ним, що хотіли і в цей же час я ніколи не вірила і не вірю вам.

— Таню, чому досі це „ви“?

— Чому не „ти“? Цього займенника вживають люди, або дуже близькі, з цілковитою подібністю душ і спільністю інтересів, або люди випадкові, головню останніми часами, коли те звульгаризоване слово втратило колишню вагу й значення. Що ж до мене, то я не знаю чому, але я не можу сказати „ти“, хоч кожний раз хочеться. Я боюсь вас!

— Боїтесь?!

— Боюсь, бо ви не щирі зі мною. Я не вірю вашим словам і тільки словам. Ви розпалили в моїм серці страшне багаття невідомого кохання. Я не знала, що є воно. Я його ніколи не знала. Залицяння Теміра були мені противні, але я була певна, що вийду кінець-кінець за нього. Так треба було. Так казали батьки, вмовляли мене, так у нас усі роблять. Звичай такий. Але побачивши вас, я зрозуміла, що це не так, що є щось сильніше за звичай, що є щось старше за нас, щось велике, безмірне. Вам дивно, що я так кажу. Вам ніколи не доводилось чути від жінки. Ваші жінки так не кажуть. Вони такі, як ви, вони брешуть.

— Дякую вам, — сказав художник з чуттям.

— Правда. Вони брешуть, бо ви цього хочете. Чоловіки люблять брехню. І вона постійний спутник ваших житл, ваших родин. Усі ви обманюєте. Ви, чоловіки, жінок, жінки — вас. І мене ви обманюєте. Чи хотіли б ви того і від мене?

— Навіщо ж мені цього? Ви багато сказали правдивих слів. Не знаю тільки, звідки вони у вас?

— А ви мене мали за таку дурненьку?

— Чекайте, не те, ви надто молода, щоб мати такий погляд на світ і на людей. Але так, ви пізнали. Та не можу я погодитись з тим, що в наших сім'ях самий обман, сама брехня.

— Але переважно ж так?

— Буває, буває й так, що людина свідомо вірить у брехню, коли брїться почути правду. Бо не завжди її можна сказати. Іноді правда може бути убійча. Чи ж не краще збрехати іноді, ніж убивати правдою? А хотілось би не раз почути гарну правду, таку, яку я почув від вас, чудову, солодку...

— А чому ви не хочете сказати мені такої?

— Ви ж так упереджені до мене, що не повірите все одно.

— Ви винні, ваше виховання, ваша культура, що плекає брехню. Я не знаю, наприклад, де кінець брехні і початок правди у час.

Художник замовк і замислився.

— Що ж, — сказав він по хвилині, — нам тоді трудно взагалі говорити з собою.

— Ви ж не любите мене, майстре?

— Люблю.

— Що ваша любов? Чи здатна вона хоч на яку жертву? Ви от поїдете і забули. А я не забуду ніколи. Чи ви задумались хоч раз коли над тим, щоб зв'язати своє життя з моїм? Вас женувало б моє походження, мій рід, Хоч він безперечно чесний, але легко сказати? — Дика алтайка, представник такої некультурної нації, такої некультурної! Мезаліянс?! Правда?!

— Я питаю вас, чи схотіли б ви бути моєю. Ви сказали, що ні.

— А як ви тоді вхопились за це „ні"? Які ви тоді були задоволені, радісні. Правда? Ви не любите обов'язків? „Я питаю"... Ви питали? А не почули ви у слові „ні"— „так"?

— Значить і ви не щирі, і ви неправду говорите, — сказав художник.

— А ви хотіли б були почути „так"? Скажіть же щиро: хотіли б? Кажіть!

Вона близько нахилила до нього свою голову і бисто дивилась йому в очі.

— Хотів! — сказав художник, уникаючи її погляду.

Вона швидко відвернулася і важко зідхнула.

— А що б вам відповісти? Що інакше? Я боялась вас

перелякати своєю відповіддю і тим відігнати від себе. А я не могла позбавити себе того.

— Я кохаю вас, Таню.

— Художник ви, художник! Ви любите мене як шматок гарного пейзажу, як вдалий портрет власної роботи.

— Я люблю вашу душу і тіло...

— Тільки тіло. Правда, кажуть, що тіло важніше, ніж душа, але мені здається, що важне і те і інше. А ви ніколи не цікавились моєю душею, навіщо вона вам? Може ви й думаєте, що алтайці не мають душі. І таке можливе.

Художник не міг відбити всіх ударів; що сипались на його голову. Поки він обдумував, як справитись з одним, настигав другий. Але ззаду почувся раптом тупіт кінський, і вони з Танею рівночасно обернулись. Художник зідхнув з полекшею, немов скинувши з пліч важкий тягар. Їх доганяв Юнаяков.

— Отам, біля річки, спочинем мало-мало, — сказав він, дівнавши їх. — Душно дуже, коні стомились.

Художник дуже радо згодився. Йому і їхати вже набридло, але найбільше радів він з того, що провідник перервав ту важку розмову, що починала заводити на далекі мандрівці.

Вони переїхали болотнисте місце, завалене камінням і спинилися на невеличкому лужку над річкою. Позлазили з коней і передали їх провідникові. Незадовго під'їхав інженер і тьотя Груша. Вона була червона від спеки, її худорляве лице пашіло, тільки лоб білів під русявим волоссям. Вона була весела і говірлива. Злізши з коня, взялась готувати сніданок. Таня прилягла на траві і задивилась угору. Художник і інженер перекидалися час від часу фразами.

*

Уже було цілком темно, як подорожні спустились з гори до невеличкого села Тури, що розкинулось над річкою такої самої назви. Тут задумали переночувати. Спинились у крайній хаті за селом, де завжди спинялись усі подорожні. Господиня, величезна жінка, росіянка, звикла вже від кількох літ до такого роду гостей, але не перестала ще дивитись на них з деяким призирством. Вона нашвидку зготовила нескладну вечерю і її гості скоро пішли на спочинок. Спати полягали всі покотом на сіні під повіткою. Жінки й чоловіки спали не роздягаючись у двох протилежних кутках.

Художник довго не міг заснути, роздумуючи над роз-

мовою з Танею. Він уже почав жаліти, що зайшов з нею так далеко, що взагалі починав. Такими хвилинами він починав нарікати на Алтай, на свою подорож, на свою легковажну натуру, на Таню, за її любов, за те, що вона йому так легко віддалась. Інженер і тьотя Груша вже спали і він задрив на їх душевний спокій. Таня не спала, а тільки вдавала, що спить, бо художник виразно чув час від часу її зідхання. Йому хотілось закурити, але боявся рухатись, щоб Таня не побачила, що він не спить. Лежав горілиць, вдивляючись в пахучу ніч, і пив здоров'я та силу, що вона її з росою посилала на землю. Сп'янів. Очі нарешті почали злипатись, зорі забігали в шаленому танку і серед них вирісувалась Таня, прекрасна, чиста, зоряно-росяна, як тоді, коли вона забилась перший раз у його обіймах...

Почув раптовну втому, як тоді... Йому видалось, що вона пестить його голову і він заснув, звалений мрійною втомою...

Таня не спала до ранку. Вона чула кілька разів, як до ганку підходив Юнаяков і по кілька хвилин пильно придивлявся до всіх.

Відвідування Юнаякова наводили на різні думки, але вона не могла відгадати їх дійсної причини. Над ранком їй захотілось спати, але боялась заснути, щоб бути напоготові, коли б кому грозило лихо.

Та сон сильніший. Таня боролась ще з ним, ще чула якийсь шелест коло цовітки, але не мала вже сили піднести голови... „Певне собака ходить...” була остання думка. Більше нічого не пам'ятала, бо сон заслонив пам'ять і зліпив її стомлені повіки.

А Юнаяков зараз по вечері розсідлав коней і повів їх пасти на луг під горою. Він розпалив ватру і ліг коло вогню, підстеливши пітники з-під сідел. Коні хрумтіли весело росяну траву, від ватри йшло приємне тепло і він задрімав. Але алтаєць спить чуїно. Найменший шелест і він на ногах. Він відрізняє здалека ступу ведмеда від ходи людини, кроки марала від шелесту білки.

Почувши якийсь шум, Юнаяков сів і почав прислухатись. Але на хвилину шум затих, та понеслось ржання коней. Юнаяков уже не лягав. Через деякий час до його вух долетіли здавлені голоси людей і алтайська мова.

Юнаяков витягнув із-за халяви люльку і поліз до кишені за тютюном. Він знав, що коли це алтайці, то придуть до вогнища. І не помилився, бо за хвилину з-за дерев вийшли дві постаті і попрямували до вогнища.

— Юнаяков? — спитав один, підійшовши ближче.

— Я, — відповів провідник, розглядаючи коней. — Сідайте. Ніч холодна.

Пришелці сіли і як звичайно в таких випадках закурили люльки. Юнаяков пізнав їх відразу. Це були Триш і Аргачі. Вони довго мовчали, зосереджено посмоктуючи люльки.

— Здалека? — спитав Юнаяков.

— З Чопоша, — відповів поволі Триш.

— Не сюди дорога.

— Було діло і в Турі, — бовкнув незадоволено Триш.
— А ти, що тут робиш? — спитав по хвилині.

— Я за провідника.

— Усе урусів возиш?

— Вожу. Треба заробити.

Триш потягнувся за вугликом і запалив погаслу люльку.

— Можна заробити легше, — сказав він поволі.

— Як? — Юнаяков вдавав, що не розуміє.

— Треба тобі казати? — мигнув значуче Триш, закладаючи під себе ноги.

Поведінка гостя була надто нахабна.

— Ти Триш не говори так, — обурився Юнаяков, — Алтайці не розбишаки. Хто приїхав до нас — гість наш. Так велить заповіт предків.

— А коли вони нам шкоди роблять, що тоді? — спитав Триш, нахмаривши брови.

— На це є інші закони, що карають, — відповів Юнаяков. — Хоч не знаю таких, що робили б нам шкоду. Ти про дачників?

Триш хитнув головою.

— Де вони живуть, там алтаець має постійний заробіток. — сказав Юнаяков. — Він і молока продасть і барана, і коня найме. Ти знаєш, як у нас за гріш трудно?

— А що вони заберуть від нас, ти не кажеш?

— Що заберуть? — хіба повітря. Гір вони не візьмуть з собою.

Тришові не подобалась спокійна відповідь співбесідника. Його спокій віщував мало надій на співчуття його плянам і вже ніяких на співучасть. Він іронічно сказав:

— Гір не візьмуть, але те, що в горах, заберуть і вже забирають.

Юнаяков здивовано подивився Тришеві в очі і той опустил їх додолу.

— Не чув ніколи.

Наївне здивування Юнаякова подало Трішеві трохи надії.

— У тім то й біда, — сказав він з переконанням. — Ти не знаєш, чого вони хочуть? Вони хочуть вибрати з гір скарби, що їх заховали колись багатири.

Юнаяков зробив ще здивованіший вигляд.

— А де ж вони ті скарби, ти знаєш?

— Ще не прийшов час, щоб їх відкрити, — відповів Тріш.

— Так? А може він і йде цей час? Звідки ти знаєш? Коли б вони знайшли скарби, було б добре. Усього золота, чи чого там, вони не забрали б, може частину яку, а решту взяли б алтайці. Ти слухай! Коли ти працюєш, тобі платять?

— Платять! — сказав незадоволено Тріш, починаючи розуміти, куди хилить Юнаяков.

— А їм же також треба заплатити.

— Ми їх не наймали.

— Бо дурні, що не наймали досі. Скарби лежать у горах і нема з них користи нікому. Їх треба добути якомога швидше.

— Ти за одно з ними?

— Нічого я з ними не маю, дав їм коней, а вони мені дадуть за це гроші. Ось що я з ними маю. Але роботу їх ціню. Таких учених людей Алтай не має, тому він бідний. Були б у нас такі вчені, ми не жили б досі, як звірі.

— Значить, з ними? — перервав грубо Тріш.

— Нехай і так, то що тоді?

— Бережись, Юнаяков!

Очі Трішеві заіскрилися, як голодному вовкові, блиснули зуби. Але Юнаяков витримав його строгий погляд і всміхнувся.

— Ти мені грозиш? — спитав він, почувавши безперечну вищість над цим чоловіком. — Мені? Я не Темір, Трішу! Гляди! Я не злякаюсь.

Ворожий огонь в очах Тріша погас по тих словах скоро, як блискавка.

— Я не знаю, про віщо ти кажеш? — промовив Тріш фалшиво здивованим голосом.

— Трішу! Ти знаєш! І я знаю. І знаю, чого ти тут сьогодні.

— Я сказав тобі чого і знаєш.

— Ти не сказав того, що думав, але я вгадав твої дум-

ки. Он вони сплять. Там, під повіткою. І вони будуть спати спокійно, доки я живу. Гляди, Трішу!

Тріш пробував обурюватись. Чого він йому це каже? Він нічого не знає.

— Ну й добре, що не знаєш, — мовив Юнаяков, — і я нічого не знаю і до пори не знатиму.

— Чого ти кажеш: до пори?

— Тому, що коли станеться що злого тим людям, що ото сплять — ти винен.

Тріш блискає злобно очима, а потім раптом потуплює їх, сидить мовчки, не відповідаючи. Він готовить відповідь камові, що питає завтра про роботу. Про Юнаякова він матиме окремо розмову. — Запроданець! Полоснути б ножем по шиї. — Але на цей крок він не зможе зважитись.

Юнаяков видно був певний за свою цілість.

— Будете ночувати тут, чи поїдете? — спитав він спокійно.

— Мабуть поїдемо. — Поїдемо? — звернувся він до Аргачі, що ссав люльку і ні одним словом не вмішувався до розмови.

— Поїдемо! — відповів швидко Аргачі, радий з такого обороту справи, — доки сонце зійде, ми вже будемо вдома.

Вони встали, попрощались, як ні в чім не бувало, і пішли. Юнаяков довго надслухував. Він чув, як вони поправляли коням сідла, як сідали на коней, чув кінський тупіт. Тепер він знав, і був певний, що ті люди, що доручили йому своє життя, будуть спати спокійно. Але, щоб бути ще певнішим, він кілька разів навідувався до них. Вони спали. Таня лежала найспокійніше. До неї тулилась у сні тьоття Груша. Інженер і художник лежали оддалік накриті одним покривалом. Юнаяков щораз прислухався, чи вони живі. Вони дихали рівно і спокійно.

Тоді примостився в їх ногах і продрогонів до ранку. Досвіток був холодний.

*

Сива тайга поволі прокидалась від сну. Розбудив її тупіт кінський. Прокидались віковічні кедри, здригались, крихтіли по-старечому, стрясаючи на землю холодну росу. Шепотіли трави між собою, сопіли мохи, бовваніли камені, оброслі лишайниками, ліниво потягались кущі, розтуляли очі квіти. Валка посувалась поволі. Щокрок треба було продиратись через густі ліяни, перелазити чи перескакувати одвічні колоди, що давно впали, зігнили і стали по смерті пристановищем білкам, тхорам і безлічі комах; треба

було проїздити болота й мочарі, утворені незліченними джерелами й потоками, що бігли зі снігів на верхах. Але коні звикли. Їм не першина у тайзі. Щороку їздять їх господар на лісові промисли, на звіря, і вони навчилися ходити. Попереду сивий кінь, старий ветеран гірський Юна-якова. Він іде гордо вгору, перелазячи, як людина, через колоди, переступаючи обережно, як кішка, через болота, гострі камені, місцями густо порозкидані по дорозі. Юна-яков сидить рівно, як у м'якому кріслі, і покурює люльку. Він не керує конем, не підганяє його. Кінь іде сам, знає дорогу. За ним іде Таня. Як родовита алтайка, вона іде так, як Юнаяков. У дорозі обертається на коні, розмовляє з рештою спутників, а ті сидять як на ребрі дошки, цупко тримаються руками за поводи і за кінці гриви, слідкуючи за кожним кроком коня, готові кожної хвилини впасти, чи зіскочити на землю, коли б упала коняка. Але коні не падають. Найтрудніші для переправи місця вони переходять з неймовірною легкістю. Таня сміється в душі з недолугих європейців. На рівному місці, коли коні бігли шпарко, європейці підгуськували на конях. Тоді Таня сміялась голосно і вчила, як треба їхати по-алтайському, не підскакуючи, а тепер, бачучи їх острах, вона мовчить.

— Далеко ще до озера? — питає тьотя Груша.

Година дороги тайгою заморила її більше, ніж учорашня цілоденна подорож.

— Кілометрів з п'ять, — відповідають їй.

— І все така дорога?

— Буде ще гірша, — „потішає” Таня.

Мала це потіха для тьоті Груші і решти їздців.

І справді, чим вище вгору, дорога гіршає, пороку зустрічаються місця майже непрохідні.

— Ви пустіть коней вільно, не шарпайте їх, — радить Таня в найнебезпечніших місцях.

Її кінь виходить легко зі всіх трудних становищ.

Чим вище вгору, ліс рідшає, дерева нижчі, покривленіші. Набрали вони тут на горах дивовижних форм і виглядів. Ось короткий грубезний кедр сидить на камені, як гігантський павук. Своїми ногами, — грубезним корінням, він цупко обхопив величезний камінь і сидить на ньому пригнувшись, ніби чигаючи на здобич. Він сердито поглядає на людей і здається ось-ось кине́ться на них.

Стежка щораз стрімкіша. Треба добре триматися за гриву, щоб не з'їхати задом на землю.

З кожним метром угору дерева дрібнішають. На змі-

ну благородним кедром виступають якісь кущі, а коли й попадаються дерева, то такі оброслі мохом і лишайниками, що не видно їм кори. Але за хвилину зрідли і кущі і заблестіла вода. Неначе величезне дзеркало забув хто у горах і воно лежить тисячеліття і відбиває сонце, небо, гори і тайгу.

Побачивши воду, груди подорожніх викидають раптовний дружній крик. Радість обняла всіх. Нарешті довгождане озеро. Але до нього не так легко добратись. Лісні духи оточили його непрохідними кущами, завалили камінням, позакидали глибокими мохами і болотом, а по стежці пустили річку.

Коні зачалапали по воді і пішли за водою річки. Вода доходила до животів. Їздці попідносили ноги і чекають, коли б швидше кінець, але на щастя рікою недовго їхати. Ще кільканадцять кроків, невеличкі мочари і їздці спиняються на сухому.

— Приїхали! — каже Юнаєков і всміхнувся. — Гарний Алтай? — питає він з такою полекшею, неначе він ту фразу, як який тягар, віз із самого дому.

— Гарний! — відповідають йому. Захоплення всіх таке велике, що не можна просто знайти слів, сказати всього, що почувається. Юнаєков бачить захоплення людей. Він задоволено забирає коней і веде їх пасти. Він гордий...

*

Художник сидить на замошеному камені, задумливо дивиться на озеро і творить сюжет нової картини. Біля нього Таня. Вона з любов'ю поглядає на його русяву голову, не бачучи ні озера ні його красоти, бо вся краса в ньому.

Художник здригається від погляду дівчини і мовчки простягає їй руку. Таня тривожно оглядається.

— Немає тут нікого, Танічко, — каже він ніжно і тихо, немов боячись потривожити ту безконечну тишу і красу.

— А інженер? — питає вона шепотом.

— Він же пішов шукати золота. Тьотя Груша звичайно pomoже йому, — каже лукаво художник.

І справді інженер і тьотя Груша замаячили вже далеко поміж кущами. Вони пішли обходити озеро з правого боку, попід гору, що нависла над ним. Гора ця була майже лиса, тільки над берегом росли самотні кедри, сосни, берези, а між ними кущі. На верхах біліли сніги.

— Таню! — каже піднесло художник. — як гарно. Яка це безмірна краса. Ти глянь на озеро. Воно як око.

Гори — повіки. Ліс — рісниці. Воно, як чорне око казкового велетня, задивилось у небо і нікого не бачить, крім неба.

Таня дивиться на озеро, а потім на художника.

— І нас, — каже вона.

— Не бачить.

— Ні, мусить бачити, — каже вона вперто, як дитина.

Таня побігла над беріг, глянула у воду і в ній відбилась її чорна голівка.

Художник бачить її профіль і чує, що тепер любить її безмежно.

— І ти ходи, хай і тебе побачить, — каже з берега Таня.

Вона перший раз сказала йому „ти”.

— „Ти” — Таню? — „Ти”? — любя моя!

Він зірвався, рвучко підбіг до неї, сильно і ніжно обняв її за стан і вони обоє похилились над озером. У ньому чорніло каміння, водяні трави, не зважаючи на глибину, видно було дно.

— Таню!

— Що? — питає вона тихо.

— Я кохаю тебе.

— Правда?

— Кохаю, Таню. Так кохаю, що здається серце трісне.

— А чого мені страшно? Чому мені здається, що кохання моє — моя згуба? Мені страшно подумати. Лесю, чому страшно?

— Ти любиш мене, Таню?

Вона не пам'ятаючись закладає йому руки на шию.

— А ти не знаєш цього? Не чуєш?

Їх уста зливаються в довгий гарячий поцілунок і від нього Тані вернеться світ.

— Ти ж ненавидиш росіян, — каже художник, дивлячись їй весело в очі, — а мене цілуєш і любиш?

— Не знаю я, що таке зі мною. То ненавиджу тебе, то чую, що без тебе жити сумно, неможливо. Батько каже, що алтайці не знають любови, але тут видно це прокляте наслідство крові. В мені і російська кров поруч з алтайською.

— Ти ж любиш маму?

— Люблю! Більше, ніж батька... ні, обох однаково.

— Мати росіянка.

— Росіянка. Не греба про це.

— Добре! добре, прекрасна моя, солодка. Ти чиста, як сніг на верхів'ях, і часом холодна, як... сніг.

Ганя дивиться в його очі і бачить себе в його зіницях. Лице її займається і вмить поважніше.

— Це тоді, коли появляється зневіра, коли стає перед очима пропасть... Вона ділить нас з тобою, як он та, що розділяє ті два хребти.

— Чому, Таню?

— Ти знаєш, милий.

Йому так любо від того слова.

— Не знаю, рідна.

— Знаєш. Ти ніколи ще не сказав і слова про майбутнє. Ніколи не показав ні найменшої перспективи, ніколи не подав ні найменшої надії. Закохані завжди рисують собі майбутнє, діляться з собою. Я гадаю, що так мусить бути. Скільки я сама не передумала, але все це надаремне. Я знаю, чого ти мовчиш, я вже казала тобі, ти хочеш бути чесний переді мною. Ти боїшся, щоб я колись не сказала: ти обіцяв. А мені ти нічого не обіцяв, і я не маю права ні вимагати нічого, ні чекати від тебе. Своє кохання я віддала тобі добровільно. Я не знала ніколи його. До тебе запалало мое серце таким вогнем, яким горить восени ліс. І воно палає, горить на твоїх грудях. Я все віддала тобі, Лесю мій, я люблю тебе...

Він мовчав, похнюпившись, і слухав її слова, її жалібну скаргу і з жахом бачив він, що палке кохання, яке хвилину тому розпирало ще груди під словами признань дівочих, поволі тане десь на дні, як у рові сніг від сонця. Ломов був цієї породи людей, що не люблять довго, не горюють довго, не радіють і не задумуються над нічим. У її словах він чув і докір, і напружене чекання, слова потіхи, слова надії. А що він міг їй сказати?

— Таню, — почав він помовчавши, — ти найкраща з усіх, кого я бачив і знав досі. Таких, як ти, небагато зосталось. Їх треба шукати і саме тут десь, на Алтайї, здалека від культури, тої шкідливої, гнилої спадкової культури, що зробила з більшості наших жінок продажних повій, для яких нема ні сім'ї, ні дітей, що не знають обов'язків ніяких, а знають гроші й розпусту. Тоді, коли ти мені казала про це, я заперечував, бо соромно було признатись, але в душі погоджувався з тобою. До вас не дійшла ця гнила культура, ви ще не заразились нею і ти могла б бути мені найкращою жінкою і другом, якби...

— Не те, що я алтайка?

— О ні, навпаки, Твоя своерідна краса була б предме-

том заздроси, моєю гордістю. Ні, є щось інше, що примусило мене мовчати.

— Що?

Художник подумав, а через хвилину він почав говорити те, що вже нікого б не переконало там, у його вітчизні. Кидав старі, зайлозені фрази, про святе мистецтво, про жреців його, що як колишні жреці повинні бути безженні.

— Я не хочу женитись, — казав він. — Я — художник. Я хочу бути вільний, бо інакше я не зможу творити прекрасного.

— Хіба дружина може бути перешкодою творцеві? Вона має стати його надхненням.

— А чи надовго? Жінка так довго може давати надхнення, як довго вона не дружина законна. Ні, художник не повинен мати дружини. Я приглядався, як живуть мої товариші, я бачив їх сімейний бруд і не хочу влязати в нього.

Таня тихо заплакала. Вона не хотіла показати йому своїх сліз, але вони взялись звідкись і поплили потоками.

— Ти плачеш, дівчино моя рідна!

Він притулює до грудей її чорну голівку і жадібно цілує її гарячі червоні губи, сушив поцілунками її заплакані очі.

— Я не плачу. Я не хочу плакати...

— Я знаю, що ти не хочеш. Моє алтайчатко!

Таня всміхнулася.

— Ти маєш таку силу наді мною... Скажеш слово і вся я розтаю, як віск. Ти не вартий, щоб тебе кохати.

— Вартий, злючечко. Може я ще зміню свою постанову. Може, поїхавши до столиці, опустившись у вир нашої богеми, я почую, що мені без тебе пусто, що життя без тебе порожнє і тоді приїду забрати тебе назавжди. Ти почекаєш на мене?

— Ой, довго доведеться чекати.

Ломов вдав, що не розуміє.

А доки вона може чекати?

— Ти не розумієш? Я чекатиму мабуть ціле життя, бо за другого я не вийду заміж, а ти забудеш.

— Ніколи! — сказав художник з запалом.

— Забудеш, друже, і дуже швидко. То тут так здається.

— Тебе не можна забути. Ти одна заповнена сторінка в книзі мого життя, де так багато пустих, білих сторінок.

— Воля ж тобі дорожча, ніж я?

— Я не знаю, мила. Я кажу тобі: я хочу себе перевірити. Я писатиму тобі листи, ми житимемо переписуючись, а потім я певне приїду і ти будеш моєю навіки.

Вона пересунула голівкою по його обличчю, як кошения.

— А ти за Теміра не вийдеш, доки я не приїду? Кошения моє м'якеньке?

— Що? — засміялась Таня. — Теміра? Вона забула, що він існує на світі.

Вони замовкли. Таня думала над словами художника. В її душі родилась маленька надія і гріла, як усмішка матері. Її чорні очі блукали по білих верхах, а думи далеко дальше, переходили через верхи, через Алтай і линули у невідомий край, великий, казковий, незнаний — його край. Линули у це чудне, магічне місто, — місто, про яке вона мала тільки слабу уяву і яке її тепер тягнуло, як магніт...

— Про що ти думаєш? — спитала раптом.

Щоб дала за те, щоб відгадати його думки.

Він відповів не зразу. Подумавши одну хвилину, тряснув волоссям і промовив:

— Я задумав чудовий образ.

Вона слухала.

— Ходім вище — розкажу.

І вона покійно пішла за ним, понад озером.

*

Інженер і тьотя Груша, покинувши своїх спутників над озером, подалися правим його доступним берегом і, пройшовши до мочаристого місця, де не було проходу, звернули на гору, щоб добратися до снігів, що білими плащами вкривали шпилі. Здавалося здолу, що вони недалечко, але вийшовши на перший ступінь гори, вони переконались, що це багато дальше, ніж здавалось. Тьотя Груша стомилась і сперлась на руку інженерові. Тягар її був не дуже приємний, зате тьотя Груша від близькості його почувала себе прекрасно.

Прибережна смуга лісу давно скінчилась, лиса гора оштетинилась карловатою берізкою, що заледве на дециметр-два визирала з землі. Де-не-де росла карловата ялинка, стелячись своїми довгими колючими галузками по грубезних килимах мохів, в яких грузли ноги по кістки. Дорога томила щораз гірше, та наші подорожні не вгавали, щоб швидше дійти до мети. Мета ж була ще далеко. Небо прозоре, чисте вабило, сонце всміхалося на небі, немов дивуючись, чого сюди забралися люди, коли тут ніхто не ходить, тільки орли літають, бродять вітри і кочують хмари.

Подорожні не знали цього. Вони йшли, як серед царства снів, лишивши далеко за собою світ. Ще кілька кроків і скінчиться дорога і почнеться невідоме...

Коли б можна переступити поріг невідомого?...

Інженер ішов розміряний. Йому було так легко і радісно на душі, що він готовий був простити Груші, що вона негарна, що йде з ним, що так немилосердно спирається на його руки.

А тьотя Груша була невмолима. Вона ніби ненавмисне притискала голову до його плеча. Її біле веснянкувате лице розчервонилось, пасемця волосся прилипали до сплюснених скронь. Вона часто піднімала очі на свого спутника, але він удавав, що не бачить.

— Ви довго будете мовчати? — промовила вона нарешті.

Він здригнувся і сонно подивився на неї.

— Вам хочеться говорити? — спитав по хвилині.

— Хочеться, — закапризила вона.

— То говоріть.

Тьотя Груша ображено надула губи, але руки інженера не випустила, розраховувши, що це було б не вигідно.

— Ви сердитесь? — спитав інженер.

— Серджусь.

— Не треба сердитись.

Він вийняв її руку з-під своєї пахви і, завагавшись, поцілував.

— Тепер уже не сердитесь?

— Ще трішки.

— А що треба зробити, щоб цілком перестали?

— Не знаю.

— Скажіть!

Він взяв її під руку так, що його рука притулилась до її грудей. Вона не боронила.

— Я стомилась, — сказала, часто дишучи.

— Ще трішки. Ось на цей горбок і спочинемо

— А там скажете: ще на один...

— Ні, не скажу.

Вони почали підніматись швидше. Надія на спочинок додала сили їй, переваживши невеличкий кам'яний насип, вони стали нарешті на горбку. Стояли хвилину мовчки, як у сні. Краса, що показала їх очам, відбирала мову. В невеличкій долині розстелився густий килим помаранчевих, великих, як троянди, лютиків, густо пересипаний синіми алтайськими квітами, що їм вони не знали назви.

— Федику! Як гарно! — прошептала Груша в божевільній пристрасній екстазі.

Він сильно стиснув її руку.

— Ходім там, я хочу скупатись у тому морі квітів. Ходи!...

Вона пішла вперед, тягнучи тепер його за руку. Не пручався. Дійшовши до середини, вони впали в обійми квітів. Довкола них не було нікого. Над ними небо і сонце.

— Федику, гарно мені, рідний, — повторювала Груша.

Вона тиснула його руку, тягнула до себе.

— Я ще серджусь, чуєш?

— За віщо?

— Ти забув?

Йому не дивно було тепер, що вона йому каже „ти“.

— Що мені робити? — спитав він.

Вона обняла його за шию, впиласть у його уста і в очах її померкло світло.

— Ти солодкий... Ще! — просила вона, стиснувши зуби.

Пристрасний болючий поцілунок закрив її уста, а потім посипались вони, як град, і вона жадібно ловила, облизуючи свої стомлені, червоні, роздухлі губи. Вони стомились обоє. Очі їх були блудні, божевільні.

— Тут рай, — прошептала вона. — Ми перші люди в ньому.

Вона тримала його жадібно за шию, зуби скакали, як у лихоманці, лице горіло, вогонь розпирив груди, вони швидко підіймались і опускались під її тонкою блюзою.

— Мій! Мій найкоханніший! Мій єдиний! Я люблю тебе, я хочу тебе.

Вона безсильна впала навznak і закрила руками очі. Він грубо шарудив руками в її корсажі. Піт виступив на чоло, він зблід і з уст зірвалось, нарешті, як докір:

— Ви в райтузах, недобра...

*

На небі сміялося сонце. Зарожевіли на горах сніги. Кругом лежали пом'яті лютики, а серед них безсильна тьотя Груша. Інженер сидів без шапки, з розхристаним волоссям, злий.

— Відверніться, я одягнусь, мені соромно, — сказала тьоття Груша.

— Аж тепер вам соромно?

Вона почала швидко приводити себе в порядок.

— Це розуміти як докір? — спитала, не розуміючи раптової зміни його тону.

— Хай і так.

— Он що? Ви жалієте?

— Жалію. Ви мене згвалтували. Мені огидно тепер, гидко.

— Що?

Тьотя Груша здивовано дивилась на нього. Він був серйозний, злий, непроникливий, таким вона не бачила його ніколи. Він мовчав.

Постоявши безрадно хвилину, тьотя Груша заплакала.

— Чого ви ревете? — спитав сухо.

Груша не відповіла, заливаючись ще гірше. Набренілі губи поблідли, ніс посинів. Вона витирала хустинкою очі, але сльози пливли невгомними потоками. Інженер з обридженням дивився на цю сцену. Тьотя Груша видалась йому страшенно гидка. Йому чомусь пригадалась її дівчинка, що, прокинувшись тоді вночі, допитувалась, хто прийїав. Він, здавалось, тепер ще чув голос обманутої дитини.

Тепер він почув просто ненависть до цієї заплаканої жінки, такої нужденної на тлі цієї незрівняної природи, на тлі цього моря лютиків. Йому хотілося зробити їй ще болячіше.

— Перестаньте ви плакати, не псуйте мені настрою дорешти, — сказав він грубо.

— Чого ви пристали? Яке вам діло до мене. Згвалтований? — відрізала вона.

Інженер усміхнувся.

— Правда, правда, — промовив він. — Це мені вперше в житті таке трапилось, що мене жінка згвалтувала. Ви, скажіть, ви мене того сюди тягнули?

— Мовчіть, негіднику! Як ви смієте знущатися з жінки. Нахаба!

— Теж слово.

— Ви ще думаєте кпити з мене?

Тепер тьотя Груша наступала, та інженер не здавався.

— Не думаю. Я просто уявив собі тепер картину: що було б, наприклад, якби оце появився ваш чоловік і застав вас у такому непримушеному вигляді серед цих пом'ятих квітів, що ви так прагнули в них зануритись.

Тьотя Груша вороже глянула на нього.

— Так. Я думала зануритись у квіти, — сказала вона зла, а занурилась... Та годі! Я не думала про чоловіка, йду-чи сюди, знаєте? Я думала про вас. Я віддала вам усе хороше, думаючи, що ви чесна людина, а ви негідник і боя-

гуз. У вас психологія боягуза, підленького злодія, що краде і, зловлений, спихає вину на товариша.

— Трішечки легше. Цього „хорошого” я у вас не прошив і даремно ви старались.

— Але взяв же?

— Ви самі накинули. Жаль, що Ломова нема, мав би гарну тему.

— На віщо? Ви й так йому розкажете.

— Не бійтесь.

— Від вас усього можна чекати. Але годі, годі! Буде з мене. Це мені буде наука, як зв'язуватися з подібними людьми. До побачення.

Вона швидко встала і почала вилазити з квітів.

— Куди ви? Уже до снігу не підете?

— Ви вже мені доброго снігу засипали за комір.

Інженер засміявся.

— А я все ж таки думаю піднятися туди — сказав.

— Можете йти на зламання голови.

— Ай, ай! А ви не підете зі мною?

— Ні!

Вона швидко повернула назад.

— Ви ж заблудете самі, не знайдете дороги, — гукнув інженер.

— Хай це вас не турбує.

— А може підємо все ж таки?

У нього злість минула, а її місце заняла досада за нестриманість. Він усе ж таки зазнав хвилину приємності від неї і за це заплатив її призириством і ненавистю. Йому раптом жаль стало жінки.

— Агрипіно Петрівно! ви дуже сердитесь? — спитав він, підбігши за нею.

Вона спинилась і зміряла його з ніг до голови.

— Чого вам треба? — крикнула гостро.

— Я жартував з вами.

— Жартував?!... Це у вас там на Україні прийнято так жартувати?

— При чім тут Україна. Ви знов нариваєтесь на такі жарти.

— Відчепіться від мене, негідний. Вам ще мало?

Він підійшов до неї і взяв її за руку. Вона вирвалася.

— Чого вам?

— Я жартував. Пробачте, Іночко! Я жартував, їй-бо!

— Ідіть ви геть!

Сором палив обличчя. Він чув свою тяжку провину перед цією жінкою.

— Не піду, тепер уже все 'дно, — сказав. — Давайте краще помиримось.

На нього дивились чужі, незнайомі, здивовані очі.

— Хіба можна миритись після того, що ви мені сказали? Та я ж вас згвалтувала!

— Нічого, це оригінально, пробачте.

— Навіщо ж ви так грубо заляпали такий прекрасний образ?

Їй хотілось плакати. Стільки ждана, така бажана хвилина наступила і так швидко пропала дарма і так негарно скінчилась.

— Чого ви так поступили зі мною?

— Пробачте! По що зараз трагедії?

— Такого не можна пробачити.

— Можна.

Він обняв її за стан.

— Пустіть! — почала вириватись тьотя Груша.

— Не вирветесь. Краще помиримось.

— Ні!

— Помиримось.

Він узяв її голову і поцілував у щоку.

— Геть, безсоромний! Ви користаєте з обставин. Мені гидкий ваш поцілунок, огидний!

— Та ні, не може бути.

Він крадькома поцілував її ще раз. Не боронилась більше.

— І тепер гидкий?

Вона мовчала.

— Помиримось, скажіть?

Він узяв її під руку і вона вже не противилась. Звернула ліворуч і пішли до снігів, не згадуючи про сварку. Починалось каміння, побите громами, а серед нього дзюрчали потоки, що випливали зі снігів. Між парою людей панувала гнітюча мовчанка і вони боялись її перервати.

— Що там наші роблять? — зважився нарешті інженер.

Тьотя Груша не відповіла.

— Цілуються, — сказав інженер, ніяковіючи.

Тьотя Груша голосно розплакалась.

Інженер здивовано глянув на неї.

*

Сонна тайга ліниво ловила тупіт кінських копит. Бурчливий аю,¹⁶⁾ що насилу знайшов собі леговище серед вивертів кількасотлітніх кедрів, покидав тепле місце і втікав далі від дороги. Благородний марал, зваблений дудочкою Юнаякова, вирізаною з бур'яну, переконавшись, що це не телиця, ніс свої кріслаті роги вглиб тайги. Там тайга вже дрімала. Там царувала тиша, тільки де-не-де дзюрчали потоки, що випливали з лісних джерел, чи бурундук засвистів, сполошений падінням кедрової шишки. Дрімали кедри кількасотлітні. Розбуджені кінським тупотом, вони поглядали злобно й суворо на тих, хто смів їх будити. Чіплялися трави за кінські ноги, чіплялися за ноги їздців, як змії. Тайга не любить гостей. Але вони їдуть нею. Вони швидко покинуть її. Один їм тут приятель — місяць. Він густо лле світло на невтопану стежку, освічує путь.

Юнаяков нудно виграє на дудці. Художникові подобається своєрідна мелодія. Вона так дивно звучить серед цієї чарівної тиші, серед цього могутнього рослинного царства, серед цих диких, величних гір. Це особлива музика і тільки таку чула в своєму тисячелітньому житті тайга. Художник бачить перед собою силует Тані. Її задиркувата голівка тепер похилилась. Вона певне думає про щось своє, жіноче. Він знов почуває, яка близька вона йому, яка дорога, кохана. Він насилу стримує себе, щоб не під'їхати та не обняти її тут, на очах у всіх. Йому хочеться сказати їй якесь гарне слово, зробити їй якусь приємність. Художник відчув безмежну красу, що його оточила. В душі йому тихо, як серед цієї дрімучої тайги. Він під'їжджає до неї близько і будить з задуми.

— Таню? — каже він тихо, ледве чутно.

Вона здригається, повертає голову.

— Що? — питає в'яло, як крізь сон.

— Ви найкраща жінка — каже невдало художник.

Від тих слів Таня відразу притомніє. Варто було будити її, щоб сказати таке?

— Не говоріть дурниць, — каже вона холодно і сміливо.

Його морозить її тон. Художникові страшно неприємні її зауваження. Він не розуміє, як можна це сказати тепер, тут серед того раю. Тепер і дикий звір мусить бути ніжний, як та природа, як та вечірня година.

¹⁶⁾ Аю = ведмідь.

— Чи ви така груба, чи хочете зробити з себе таку? — каже він спокійно. — І перше і друге вам не до лица і не на користь.

— Мені це байдуже.

— Що ж з вами? Що з вами?!

— Нічого.

Художник здивовано поглядає на неї і не розуміє нічого. Чого вона така? Він знав, що вона любить його. Любить так, як може любити незіпсоване дівоче серце, перший раз. Але чому такий холод, чому вона така? Невже він ніколи не вияснить цього?

— Таню! — кличе він.

— Чого вам?

— Невже я не заслужив на ласкавішу відповідь?

Вона нервово сіпає коня за вуздечку і б'є кнучом.

— Не заслужили.

— Чому? — він не розуміє цих раптових змін, їх характеру.

— Ви смієтеся з мене, — відповідає вона.

— Звідки це? — дивується художник. Він пригадує, чи не сказав чого образливого, чи некоректного, але не знаходить нічого такого.

— Я чую.

— Що ви чуєте? Ви хворі! У вас хворе самолюбство. Так жити далі не можна. Не треба бути дитиною.

Він має право на те, щоб йому нарешті вірили.

— Таню! невже ви й досі не вірите, що я кохаю вас? Таню! Рідна моя!

Таня заплакала. Вона поїхала швидче вперед, щоб ніхто не бачив її сліз. І їх ніхто не бачив, хіба місяць, що заглядав нахабно у вічі, і він, її вимріяний Олесь; він бачив бриланти на її довгих, чорних віях. Їх не бачив провідник, що, ідучи вперед, нудно вигравав на своїй дудці, не бачив інженер, ані тьотя Груша, що давно помирились і далеко відстали від компанії, щоб на самоті полюбуватись красотою ночі.

*

Триш і Аргачі, розставшись з Юнаяковом, сіли на коней і щосили пігнули назад.

— Гадино продажна — бурчав і сопів Триш, підганяючи коня. Він мав у голові новий план, але ховав його перед товаришем, хочаби порадитись з камом. Триш недовіряє тепер нікому, недовіряє і Аргачі після того, що вчув від Юнаякова.

— Що скаже нам Натрус? — бідкав Аргачі.

— Нічого, — заспокоїв Тріш.

— Заплатить! Не турбуйтеся! І він заплатить, і Юна-
яков, і вони, — відповів злобно Тріш. Він горів від знена-
висти і сам не знав, до кого більше, чи до тих, чи до Юна-
якова, що розбив його плян.

„Треба було там зарізати гадюку, а потім покінчити з
тими, — думав Тріш. — А ще й вона там із ними, цей ви-
родок. Звісно жінка. Продажна тварюка. Га! Попам'ятаєте
ви нас усі!”

Він розгортав свій плян щораз ширше і радів на саму
згадку розправи.

Надворі побіліло, як Тріш і Аргачі стали на змилених
конях перед юртою Натруса. Кам, почувши кінський тупіт,
швидко зірвався і вийшов надвір. Він читав з очей Тріша,
що він йому привозить, які новини, але лице Тріша було
суворе, нерозгадане.

— Зайдемо у юрту? — спитав кам.

— Ні з чим заходити.

— Знов невдача?

— Знову.

Усі три мовчали. Тріш набивав люльку і не дивився
на кама.

— Вогонь є у юрті? — спитав.

— Заходь.

Вони зайшли у юрту і Тріш розказав камові про при-
году. Підчас оповідання кам мовчав. Не видно було по йо-
го обличчю, як він реагує на ці звістки. Іноді воно прояс-
нювалось на хвилинку, то знов затягалось хмарами, сіри-
ми, непроникливими. Він дав висказатись Трішеві, а як той
скінчив, похлі спитав:

— Вони обидва сам?

— Обидва.

— Везуть щось із собою?

— Здається нічого. Я обшукав їхні сідла й мішки.

— Ніхто не бачив?

— Ніхто. Вони були в хаті, вечеряли, а Юна-яков пі-
гнав коней напувати.

— Чого ж ви показувались йому на очі?

— Коні зрадили, а втім ми думали, що він свій чоло-
вік, не зрадить, хоч би й підозрював що.

— Йому не вір!

— Тепер не повірю. Він грозив нам, — сказав Тріш.

— Погрози його нестрашні.

Кам моргнув на Тріша і вони вийшли з юрти. В юрті залишився Аргачі сам. На землі спала скулена в клубок стара жінка Натруса. Аргачі морив сон. Він сперся на руки і задрімав.

Натрус і Тріш посідали на колоду, що лежала недалеко від юрти, і Тріш, витягнувши наперед ногу, почав докладно розказувати свій плян, що назрів йому в голові під час повороту з невдалої виправи.

Кам насупив брови і слухав не перериваючи, доки Тріш не скінчив.

— Ти розумно задумав, — сказав кам, коли Тріш замовк надовше. — І в мене був такий плян. Видно Ерлік надхнув нас однією думкою. Коли його вдасться здійснити, я принесу йому в жертву найкращого коня.

Тріш задумливо глянув на небо, немов би звідти чекаючи відповіді. Кам бистро дивився на Тріша. Той повернув голову і сказав переконано:

— Вдасться!

Кам зідхнув.

— Коли ти захочеш, — сказав він, — ти зможеш. Тільки тепер ти вже підеш сам, без допомоги.

— Добре. — Допомога йому ні дочого.

— Це треба робити швидко, доки вони там.

Тріш знає. Доки сонце зайде, він буде там. Тільки чи кінь дійде? Кінь стомлений. От, якби другого коня?

Кам заспокоїв Тріша. — Про це не може бути й мови. Така дрібниця.

— Про це ти не турбуйся, — сказав він, — коня бери, якого хочеш.

— А той, — показав Тріш на юрту, — чекає плати.

Кам видно забув про гостя.

— Хто? За віщо? — пригадав нарешті.

— За те, що їздив зі мною.

— А без плати не може? Я дав йому колись ліки.

— Вони не помогли, — сказав спокійно Тріш.

— Нехай. Дам йому барана і більше його не хочу.

— Діло твоє, — сказав Тріш. — Хоч він і бідняк, але він ще може пригодитись. Тепер кожна людина дорога.

Кам не міг із цим погодитись.

— Це правда, — сказав він ніби про себе.

Вони встали з колоди. Пора було закутити. Тріш давно чекав на це. З-за гір вилізло сонце і відпровадило їх до юрти.

*

Аїл дрїмав в обіймах срібної літньої ночі. Місяць, як найкращий ювелір, сріблів закоптілі юрти і дахи хат, що стояли де-не-де поруч з юртами, сріблів дерева і плоти, сріблів дороги й гори. Ніхто не перешкоджав йому в роботі. Тихий алтайський аїл, розкиданий по широкій долині, спав твердим сном. Місяць підплив вище і став, щоб згори подивитись на свою роботу. Але раптом і він здивувався. З одкритого вікна однієї хати, що своїм зверхнім виглядом дещо відрізнялася зпоміж усіх інших будівель, попливла дивна музика, понеслися чарівні звуки, полинула сумна мелодія і впала, як журба, на холодні груди гір. Прокинулись гори — заслухались... Закліпали зорі очима, побілів місяць від подиву...

Тихенько рипнули двері юрти, що стояла поруч із хатою і з неї вилізла стара Тібан. Бабуня не могла спати і радо вийшла надвір послухати чудової музики, бо давно вже не чула її.

„Щось трапилось — подумала Тібан у своїй старій голіві, — може, Ульгень вислухав її палкі молитви і повернув розум її синові? Може, він знов стане давньою людиною, доброю, ласкавою; може, Ульгень навів йому ясну думку і він помириться, як дівка не любить?...”

Музика навіває мрії і стара Тібан пригадує свої давно минулі, молоді літа. Усе до найменшої дрібниці. І як двувала, і як її викрали, і проти волі заміж віддали, за малого семилітнього хлопця, сина багатих батьків... Вона кохала тоді Манзира, бідного, але гарного парубка, найкращого на цілий аїл...

Мрія сідає на мить, як пташка, на її старечі губи. Вони розхилиються, відкривають беззубий рот, і знов змикають у сувору лінію. Так, вона помирилася з долею. Закон батьків сильніший від волі дітей. Хіба можна йому протиститись?... І звикла. І дітей має, уже заміж повіддавала дочок і одного сина одружила і тільки один залишився, її найстарший і найлюбіший — син... Манзира...

Її думи линуть у дафню давнину, сплітаються зі звуками скрипки, творять одну скаргу, і лине вона в невідомі сфери, туди, де живе невідомий Ульгень.

По зораному обличчі старої котяться сльози, падають додолу і блистять з рососою на траві. А за вікном ридає, плаче скрипка...

Доктор Темір давно не грав на ній. Ще з того часу, як його так несподівано, так грубо відкинула Таня, він не

брався до скрипки, і вона мовчки лежала в чорному футлярі, як у гробі живцем похована дитина.

Він грав на ній колись Тані. Вона любила його музику. Коли було їй чогось важко на душі, вона приходила до нього, заходила в його скромну кімнату, сідала в м'який фотель, його одиноку цінну річ, і слухала музики. Темір грав її улюблені мелодії.

— Докторе, — сказала вона раз, — щоб утихомирити найдикші інстинкти людини, треба заграти на скрипці. Мені здається, що скрипкою можна втихомирити навіть дикого звіря...

І Темір захопився тоді і грав так, що потім не бачив нічого, забув, що вона сидить у його кімнаті. А коли перестав грати, вона сказала:

— Видно, що ви, докторе, мешканець країни камів. Ви, як кам, входите в екстазу і забуваєте, що навколо вас діється.

Тоді вона дозволила йому пестити свою руку. Він затримав її руку довше. Вона не виривала і він спитав:

— Таню! Невже мені більше не можна? Невже я ніколи не доторкнуся губами ваших уст?

Він благав її, а вона всміхалась.

— Ви, як справжній кам, — сказала вона тоді, — вимагаєте зараз плати за роботу. Коли так, то я не хочу слухати вашої музики.

Доктор сидів тоді прибитий, безнадійний, випустив її руку, а коли Таня відійшла, він перший раз напився до самозабуття.

Давно це було...

Доктор обірвав гру на півтоні і кинув скрипку на ліжку. Щось бренькнуло в ній, урвалось як життя і кинуло світові передсмертне зідхання.

Стара Тібан зігнулась, згорбилась і нишком сховалась у юрті, боячись, щоб син не побачив, не догадався, що вона підслухувала.

Темір сперся на вікно і задивився на ніч. Вона по-давньому стояла спокійно, тихо. Моргали зорі, усміхався місяць, тиша довкола, а йому здавалось, що там десь, де гори, плачуть звуки скрипки, б'ються об кам'яні груди, як його шалені думки...

Далеко шуміла Катунь...

Задержав десь деркач на лугах над Катунню, забив перепел і тиша, і сум...

— Коли б заснути?...

Доктор Темір нервово тре гаряче чоло... Уже кілька ночей не спить. Не помагають наркотики, що він їх уживає щодня, не помагають вина. Вилікувавши на своєму житті стільки тіл, не може вилікувати одної душі. Власної душі. Яка ще немічна наука!

Людський організм не годинник, що його можна розібрати на найдрібніші частинки, вичистити, змастити, зложити, порухати і він піде. Та й то, коли пружина трісне, то не pomoже годинникові вже жадна сила, бо пружина душа годинникові. Та годинникарі мають спосіб: вони вставляють йому нову душу, нову пружину, і годинник іде знов, а лікарі, на жаль, ще не мають способу вставити людині нову душу, чи вилікувати стару...

Доктор іде поволі до шахви, виймає недопиту пляшку і випиває до дна. Це покищо єдине лікарство, що помагало досі. Але тепер уже й від нього щось не легше.

Світ легко крутиться, шумить в ухах. Заточуючись іде до вікна.

— Де вона тепер? — питає він у синіх просторів.

— Десь ночує в дорозі — відповідає собі сам. — Може з ним і спить? Може вона вже його? — Доктор Темір давно її не бачив, але він пізнає, він усе пізнає.

Темір починає сміятись уриваним нездоровим сміхом.

— Ха-ха-ха! Ось нащо придалась наука! Штука лікарська! Ось!... Щоб пізнати — чи мила ще дівчина, чи вже жінка іншому... Краса!

Щось починає душити, щось давить. Якась невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, лице червоніє, очі лізуть на лоба. Щоб не задхнутись, він ходить швидко, швидко по кімнаті, а надворі, на лугах Катуні знову: дир-дир, дир-дир...

Доктор спинився коло вікна і почав надслухувати. Його приваблює і заспокоює на хвилину голос деркача. Його дерчання, як чарівна музика. Вона тягне його туди на луги, де серед високої трави і квітів грає маленький, сірий музикант. Яка безжурна його гра...

Сива суворо Катунь безупинно котить хвилі, шумить і кличе. Коли б можна заразитись її силою! Коли б можна перейняти її могутність, коли б можна забути!...

У голові шумить, у голові муться мислі. Темір бере капелюх і виходить надвір. Холодний легіт лоскоче розпалене обличчя.

... Дир-дир — несеться з луку, шумить суворо Катунь. Доктор Темір іде туди...

Пройшовши невеличкий квартал, Темір заточився і сперся на пліт, щоб відпочити. Ноги йому були важкі, немов поприв'язував хто до них тягарі. У голові шуміло, як у млині, унутрі нудило. Чув, що добре п'яний.

„Переборщив сьогодні, — подумав, — мабуть, не дійду”.

Але вертатися не хотілось. Доктор знав, що в душній кімнаті буде гірше, а холодне повітря так добре лікує такий стан організму. Він глибоко вдихував у груди повітря, набираючи його повні легені. Постоявши кілька хвилин, звернув у провулок і попрямував над Катунь.

„Ріка освіжить, — подумав доктор, — тим більше, коли змочити нею скроні”.

Дорога йшла попри дитячий інтернат, де підчас шкільного року живуть і вчаться діти алтайців. Аїли, що складаються іноді з кільканадцяти юрт, не можуть мати власної школи, і тому побудовано в більших центрах при школах інтернати, куди стікаються діти алтайців з околиць аїлів і заїмок, учаться і мешкають при школах.

У Чемалі не довелось будувати інтернату, бо тут стояв колишній манастир, збудований місіонерами, і з цього манастиря зроблено школу, а з решти будинків — інтернат, шкільні майстерні, книгозбірню, клуб і інші культурні установи. Підчас вакацій частину цих будівель віддавано в найми дачникам. Інженер Манченко зайняв собі невеличкий флігель.

Проходячи повз шкільний паркан, доктор Темір згадав про інженера.

„Так і не зайшов я до нього, як обіцяв. А гарний це чоловік, ідейний, талановитий”.

Темір дуже полюбив колись інженера, захоплювався його роботами, плянами, перспективами. Спершу недовіряв і навіть сміявся нишком, коли інженер заходив задалеко, коли проектував, наприклад, електричну станцію на Катуні, але переконавшись, що це не слова, що той серйозно працює над здійсненням своїх плянів, і, бачучи його сильну енергію, роботу з ризиком для життя, він цілком повірив у можливість здійснення їх і підтримував молодого мрійника всіма силами морально і закріплював до дальшої роботи.

„Жаль, що це робить чужинець, а не алтаєць” — страждала завжди національна гордість Теміра, але доводилось миритись, бо свій Алтай надто молодий щодо нової культури.

Тепер уже не зайду, — думав Темір, — з того часу, як він скомпанувався з тим, не хочу й не піду. Бачити з

ним свого найлютішого ворога? Досить я вже надивився на нього, як лікував. А лікував же?!"

Затуманена алкоголем голова миттю прояснюється і перед очима, як на екрані, пролітають стрілкою всі картини від останньої появи в його хаті Тані аж до закінчення процесу лікування Ломова. Вертаються всі ті переживання, що він переніс, лікуючи ворога, з'являються страшні ночі безсонні, що доводили до божевілля. Встають жажливі замисли, божевільні пляни і викликають холодну дрож.

Доктор Темір здригається, стоїть якийсь час із дико вилупленими очима, але поволі очі звужуються і розхиляються уста хоробливим усміхом. Він починає говорити немов крізь сон:

— Ти думав, Теміре, що він оцінить твою роботу, твої старання? Що пожаліє тебе, зійде з твоєї дороги? — Смішний ти, Теміре! Це, може, зробив би алтаець, але не урус... Він зійде з дороги також, зійде, але тоді, як забере усе святе, або потопче його брудними чоботами й кине... А ти, Теміре, підіймеш, обітреш, обмиєш своїми сльозами, висушиш і візьмеш... Бо ти, Теміре, любиш, а він сміється... І ти йому простиш це, Теміре? Ти йому простиш? Забудеш?! Пробачиш?!...

Темір стукав себе пальцем у груди і голос його ставав щораз грізніший:

— Ти простиш йому, Теміре, я питаю?! Простиш?

Тоді ти хам, тоді ти тварина, тоді наволоч, падло, коли простиш. Ти знаєш, Теміре, яке то солодке почуття помсти? Знаєш? Ні? Давне покоління знало його, свяtilo, але ти, Теміре, ти вже епігон. І твоє плем'я епігони, раби, що знають тільки плач і сльози. Твоє плем'я безсильне стати на захист своїх прав. Воно не вміє протиставити силу — силі; навіть коли сили нерівні. А ти, докторе, хто? Ти найкраща частина його, ти інтелігент. Тебе вибрав зпоміж себе вбогий пастуший народ, вибрав за свого керманича, а ти надалі залишився тільки пастухом. Ти нікчемний, боязливий раб. Ти, Теміре, не виправдав довір'я свого народу, своєї нації, вбогих кочовиків. Що ти за керманич, що ти за проводир, коли ти не можеш захистити себе? Ти ж лікував свого ворога!.. Етика? А хто тобі сказав, що це етика? Хто тебе навчив так розуміти її? Ти лікував людину, скажеш? А чи всяка людина є людина? Для тебе він теж людина?! Для тебе він гадина! Він підповз до твого щастя скрито, як гадюка. А що роблять з гадиною? — Убивають! А ти що зробив? — Ти вилікував її, на те, щоб вона тебе вкусила.

І вона зробила своє. Коли б ти хоч умер відразу, а ти живеш і мучишся. Мучишся, Теміре, умираєш кілька разів на день...

Доктор Темір стояв, спершись на браму інтернату, і викрикував, вимахуючи руками. І даремне клікав держач, і даремне шуміла Катунь. Він забув, куди йде, пощо, чого. Чоло йому сповила глибока задума.

Але раптом якийсь характерний тріск і шум розбудив йому мозок. Доктор очунявся і почав розглядатися довкола. Хвилину було тихо.

„Певне причулось” — подумав доктор Темір, і згадавши, нарешті, куди йде, пустився в дорогу. Не зробивши, й п'яти кроків, він знову почув той невиразний шум, але з більшою силою. Виходив він із подвір'я інтернату якраз із дому, де мешкав інженер. Шум під таку надзвичайну пору міг зацікавити хоч кого. Темір підійшов до брами і легенько відхилив невеличку хвірточку в ній. Подвір'я було пусте. Дому інженера докторові не видно було. Темір заглянув глибше. Але тільки всунув цілу голову в отвір, як побачив, що з кімнати інженера, крайньої від паркану, вискочив через вікно якийсь чоловік і, прикривши обережно віконницю, подався чимдуж у кущі, що густо росли довкола інтернату.

Доктор Темір довго не міг зрозуміти, в чім справа. Хто міг лазити крізь вікно? „Любовна пригода?” Він пригадав, що інженера нема вдома. „Злодій? — Алтайці не знають злодіїв”.

Доктор відчинив хвірточку цілком і швидко підійшов до вікна. В очі вдарило світло, що шпаркою виходило з кімнати.

„Невже інженер дома? Що буде, то буде” — подумав доктор і відкрив віконницю. Вигляд кімнати, що представився його очам, привів його відразу до цілковитої притомності. Під столом інженера була розложена ватра із сухих галузок, на столі навалені купи паперів інженера, рисунків, плянів, а на них усі рештки приладдя його, фотоапарат і інше.

Вогонь лизав ніжки стола і ліз по них на стіл. На столі почав уже палахкотіти якийсь папір.

Не задумуючись довго, доктор кинувся через вікно до кімнати і почав гасити вогонь, але погасити його було вже не так легко. Жовті язички виринали з диму і кидалися на всі боки, шукаючи нових жертв. Доктор Темір вхопив оберемок паперів, що були на столі, і викинув через вікно.

Поки він вернувся, вогонь уже розповзався по кімнаті, захоплюючи стільці, що стояли вкупі, і добирався до ліжка. Ідкий дим душив, витискав сльози, не ставало, кисню, не було чим дихати. Темір бачив, що не дасть ради, ба може впасти сам, а будити людей не було часу й змоги. Він зірвав з ліжка покривало і почав ним бити по вогні, топтати ногами, бити руками. Дим заклубився у кімнаті, доктор Темір зник у димі, і видно було тільки покривало, що описуючи в повітрі кола, падало на вогонь, а з-під нього вилітали снопи іскор. Погасши в одному місці, вогонь показувався в іншому.

„Тут є десь сторож” — пригадав доктор і почав кричати що сили.

На його крик прибіг через деякий час застрашений сторож, що дримав у кінці двора, і вони вдвох взялись до роботи.

Важкими зусиллями вдалося погасити полум'я, а потім сторож приніс води, і вони залили порозкиданий жар.

Обпечений, стомлений, закоптілий димом, вискочив нарешті доктор Темір через вікно надвір. Голова тріщала від загару і болю, нудило всередині і горіло обпечене тіло. Та він пригадав папери, що були найбільшою цінністю інженера. Їх треба було забрати негайно. Темір нагнувся, щоб піднести їх, але в очах раптом почорніло і він зомлів...

*

Мгнали дні. Дачники пороз'їжджались, а нових приїхало дуже мало, в їдальні китайця Чена було тихо, вечорами не чути було веселих розмов, довгих суперечок, давно вже не стояли провідники з кінцями, чекаючи на дачницю. Ті, що ще залишились, обідали швидко і розходились, щоб якнайраціональніше використати недовгі вже дні погоди і пересидіти на повітрі в лісі чи над рікою. Підчас обідів найвиразніше чути було голос тьоті Груші, що ніяк не могла вибратись додому, хоч того вимагав її чоловік, хоч про її від'їзд мріяв інженер. Але вона мала виправдання. Вона не могла виїхати тому, що мусіла дати показ слідчому в справі пожежі, виниклій у квартирі інженера. Чому саме вона, ніхто не знав — не знала, мабуть, і сама.

Одного дня приїхав, нарешті, слідчий, і тьотя Груша подалась до аймацької ради, щоб дати покази на доктора Теміра.

— Як гадаєте, — спитав слідчий тьотю Грушу, що переможним кроком увійшла до кімнати, — чия це робота?

Тьотя Груша не довго задумувалась. Вона сказала, що на її думку, інженера підпалив доктор Темір.

— Яка ж мета йому? — спитав слідчий.

— Він зробив це з ненависти до росіян, — сказала тьоття, наперед обдумавши свою відповідь.

Слідчого здивувала заява тьоті Груші:

— Доктор Темір культурна людина, як він міг не розуміти користи з того, що своїми роботами готувався дати інженер.

Тьоття Груша не вірила сама в правдивість своїх показів, але на доктора вона мала зуб, за те, що він відкинув її залицяння і грубо повівся з нею тоді, коли вона зайшла до нього ніби лікуватись, а насправді поінтригувати його і вилити помій на ближніх своїх. Вона не забула йому цього. І тепер вирішила помститись.

— Він ненавидів художника, — сказала вона, — а художник приятелював з інженером. Через те він мав злобу і на інженера.

— Ваші покази надзвичайно дивні, — сказав слідчий, — і докази подібні радше на якусь геометричну вправу. „Він не любить художника, художник приятелює з інженером і тому Темір не любить інженера”, дві величні зосібна рівні третій?... — Ваші покази я залишаю на ваше сумління.

Покликали Манченка, і він категорично заперечив можливість таких здогадів і розповів, що, навпаки, доктор ставився до нього завжди якнайкраще і він не може навіть допустити, щоб це зробив доктор. Навіщо він тоді гасив би пожежу і обпікав собі тіло? Він міг підпалити і піти непомічений ніким.

Покази були авторитетні, переконливі, і слідчий готовий був погодитися з ними, виправдати доктора, коли б не сторож, який, хочачи очистити себе, звалив усю вину на доктора. Він сказав, що Темір, тільки побачивши його, почав гасити вогонь.

А доктор Темір лежав у тюремному шпиталі, борючись зі смертю. Він не знав, чи роблять які допити про нього, не знав, хто як свідчить. Він не знав навіть, де перебуває і що з ним. Приходячи іноді до пам'яті, питав про Таню.

Але Таня забула за нього. Коли Іван Макарович приїхав з Улали, куди він їздив спеціально відвідати старого приятеля, і розказував про його хворобу Тані, вона розсіяно вислухала його повідомлення і нічого навіть не спитала.

— Як вона змінилась, — скаржився Іван Макарович своїй дружині.

Ганна Степанівна зітхнула, вона давно це помітила.

— Я сама не пізнаю її, — говорила вона сумно, — останніми часами вона й не говорить зі мною. Видно, непо-
трібна я вже їй. Як ти поїхав, вона цілими днями пересиджу-
вала в нього, іноді до пізньої ночі. Боюся, Ваню, щоб
з цього висиджування чого злого не трапилось. Недовіряю
я теперішнім людям, а тим більше чужинцям. Цей худож-
ник мені спершу сподобався, а тепер уже ні, не вірю я йо-
му. Може б, ти що сказав їй. Я пробувала, але це ні на що
не придалося. Вона на мене так висіпилась, що я пожалку-
вала, що починала з нею розмову. Може, тебе вона побо-
їться.

Іван Макарович безнадійно махнув рукою.

— Нікого вона не боїться: ні мене, ні тебе. Один він
має над нею владу. За нього вона готова життя віддати. До-
чекались ми з тобою потіхи на старість.

— Ой, не візьме він її, — чує моє серце, — сказала
Ганна Степанівна.

— Я певний того.

— Коли б узяв, то ще півбіді, нехай би. Жалко було б
мені її відпускати з рідного дому, з рідної країни, але коли
вже така доля, нічого не поробиш. А от коли не візьме, а
тільки зведе?

Батьки похилились над столом, як дві верби над во-
дою, роздумуючи над долею коханої доні.

— Не візьме він її, — промовила по хвилині Ганна
Степанівна. — Про це й думати нічого.

— Звичайно. Хіба можна було гадати, що такий панок,
столичний, та взяв би просту алтайку?

— Боюся, чи вона ще дівчина?!

Несподівані слова жінки справили на чоловіка вели-
чезне вражіння. Тон, яким вони були сказані, не будив
жадних сумнівів. Іван Макарович зірвався з місця і гордо
підніс голову. Він хотів навіть прикрикнути на жінку. Як
вона сміє висловлювати такі здогади, але швидко погаму-
вався. Перед його очима промайнули образи минулих подій
із власного життя. Він похилився, як підтяте дерево, і сів
знову.

— Чи може ж це бути? — спитав він тихо, безнадійно.

— Не знаю я правди, — сказала сумно жінка. — Не
хочу вірити я словам людським, бо часто вони брехливі.
Люди багато перебільшують, вони заздрісні і злі, часом ду-
же злі.

— А хіба вже й люди що говорять?

— На жаль, говорять.

— Хто?

— Не все одно тобі, друже? Будеш тільки хвилюватись даремне.

— Не все 'дно, кажи!

Ганна Степанівна наперед знала, що він не пристане на цьому й почне допитуватись. Йй самій кортіло сказати. Вона нахилилась до його вуха, хоч у хаті не було нікого, крім них.

— Стара Тібан казала, — промовила вона, — що бачила, як цілувались.

Іван Макарович зітхнув легше.

— Це ж нічого не значить.

— Ой, значить... Каже — сиділа йому на колінах...

Ганна Степанівна замовкла.

— Чого ж ти мовчиш?

— Я вже сказала...

— Ні, ти щось скрила, кажи все.

— Сиділа на колінах, гола...

— Що?!

Іван Макарович скочив убік, як сполошений кінь.

— Вона бреше! — заревів він, аж бризки слини полетіли з рота.

— Тихо! Не кричи, — заспокоювала Ганна Степанівна.

— Я теж так думаю. Не роби тільки крику.

— Я піду до Тібан, я розмовлюся із нею, з відьмою чортовою, — невгавав Іван Макарович.

— Не треба, Ваню, не треба, сину. Це ж мати Теміра, не забувайся. Не треба. Баба сліпа вже на старість, недоглянула певно.

— Де вона їх бачила?

— У нього в кімнаті, через вікно.

Іван Макарович трохи заспокоївся.

— Бреше стара сука. Осліпла б вона дорешти. Злоба говорить із неї. Не вірю я.

У кімнаті стихло, тільки годинник тикав, доливав смутку до того, що переливався вже через вікна.

За вікном синів вечір. З лугів до хати летів комашино-пташинний ноктюрн.

Іван Макарович оперся на вікно і задивився в далину. Сині гори затягав туман. Гори завжди лікували його. Дивився на них із глибокою любов'ю. Його обличчя розпогодилось, в очах появилосся стільки ніжності, як тоді, коли він дивився на смячу дитину, на свою Таню, коли вона бу-

ла ще маленька. Тоді він годинами просиджував над її коліскою, вдивлявся в її зарожевіле личко і по обличчі його блиснула радість. Скільки надій родилось тоді в його голові і разом скільки страху за її майбутню долю...

Раптом чоло затягнули хмари. В рожевому промінчику, що бився, як золота рибка під неводом туману, він побачив Таню... Вона лежала на колінах художника... Він бачив її безвладно опущені руки, її червоні пристрасні уста, що тягнулися до уст його...

Іван Макарович махнув рукою, ніби відганяючи настирливу муху з чола. Образ зник. Промінчик звільнився з сітки і з рештою проміння пропав за горою.

„Невже це правда? — бився з думками Іван Макарович. — Невже це правда?”

„Ні, ні! — не погоджувалось його батьківське серце. — Ні!”

— Де Таня? — спитав він удруге дружину.

— Я ж тобі вже казала. У нього.

— Вона сама там?

— Каже, що ні. Каже, що там буває завжди інженер, або та, Груша.

— Піду я туди.

Ганна Степанівна не пустила.

— Ти знаєш її, яка вона. Не треба. Коли й сталося що, того назад не вернути. Ти знаєш її, не треба. Вона втече від нас. Я вже раз пробувала їй казати, так вона погрозила, що, коли я ще раз скажу, вона покине нас і поїде до себе на посаду. Від неї всього можна чекати. Не йди!

Іван Макарович замислився.

— Горда вона. Я завжди вірив в її гордість, я завжди вірив в її стійкість, але пропала гордість, розм'якла стійкість перед силою кохання. Воно сильніше за гордість, за стійкість, за все...

Іван Макарович чув досаду, що брехав дачникам, кажучи, що алтайці не знають кохання.

*

Повернувшись з подорожі на Кара-Кол, Ломов працював цілими днями, не виходячи зі своєї кімнати. Його невідступним гостем була Таня. Приходила вона зранку і просиджувала до вечора, а ввечері заходив інженер і до пізньої ночі тягнулися розмови, тихі, дружні, і тільки іноді бурхливі, коли мова переходила на дражливі питання.

Ломов працював над новою картиною. Працював гаряч-

ково, бо час минав і йому треба було вертатися додому, в столицю. Таня з жахом думала про час його від'їзду. Щодня приходючи до нього і бачучи, що картина ось-ось буде готова, вона насилу стримувала сльози. Він ледве вмовив її, щоб вона йому позувала. Спершу вона нізащо не хотіла зняти з себе одежі, але потім зняла і більше не соромилась.

— Хто любить, тому не соромно... Ти знаєш, — казала вона, — коли я віддалась, мені здавалось, що я наложу на себе руки. Мені здавалось, що з мене гори глузують. Здавалось, що цілий світ знає і сміється з мене. Я боялась тобі показатись на очі, але це тільки зразу. На другий день я прийшла до тебе і знов чекала твоїх пестоців і не знаю, чи зможу я жити без них.

Він тулив її до себе. Її молоде, рожеве тіло дрижало, а він впивався ним до одуріння. Але скоро пригадував роботу і ніс її на канапку.

— Годі, годі, ми розпустилися з тобою. Робота не чекає.

Вона надула свої дитячі губи.

— Ти любиш свою роботу більше, ніж мене, так?

— Що ти, мила?

— Ні, ні, це правда, ти любиш її більше.

— Я люблю цю картину, справді, і люблю її більш, ніж усі, що малював досі, бо на ній ти.

Він зняв завіску з картини, і вони, з Танею вдвох, задивились на неї. Перед ними сріблилося, як живе, Чорне озеро. Перед величезним камінням плазувала карлувата берізка, стелилась дрібна ялинка, а вище тремтіли в місячному світлі поля. Могутні кедри повдазили на каміння й заглядають у воду, у Чорне озеро. Проміж куці просуває свої кристалі роги гордий марал. Здається, чути, як шумить водопад, як пищить на зігнилій колоді скулений бурндук^{*)}. На березі дівчина. Вона в розпучі витягла руки до неба, жах скривив її обличчя, здається, чути її розпачливий крик. Вона хоче втекти, вона рветься вперед, але її не пускають. Страшні машкари, духи озера й гір тримають цупко за одержу. Вони зірвали вже її сорочку і світять голі груди. Не вирватися дівчині з їхніх обіймів. Їх вилазить із води щораз більше, вони простягають до неї кістляві руки, ось-ось вони долетять, скоплять її і затягнуть у воду...

^{*)} Вурундук = рід білки, вивірки.

Таня здригається всім тілом від внутрішнього холоду.
— Холодно тобі? — питає дбайливо художник.
— Страшно...
— Страшно? — усміхається він ласкаво.
— Що, якби на правду?
— Та воно так є.
— Що є?
— Тебе тягнуть до себе духи тьми і ти не можеш встати перед їхньою силою. Але я не дам тебе духам. Я витягну тебе.
— Правда? — питає вона мило.
— Правда, люба.
Він підходить до неї і ніжно цілує, як дитину. Вона кривиться як до плачу.
— Чого ти, дурненька?... Тобі не подобається моя робота?
— Чудова вона, — каже зі щирим захопленням Таня.
— Ти великий! Твій твір геніальний!
— Так попозуй мені ще трішки.
— Не хочеться роздягатись, соромно.
— Ну, невже все соромно? Не вірю, не вірю, швиденько!
— Я не знаю, і соромно і солодко.
— Ну, роздягайся без зайвих балачок, швиденько, — грозив він, жартуючи.
— А може, ти щось інше малюватимеш сьогодні? Домалюй ті Кара-Неме²⁸⁾. Вони в тебе ще неготові.
— Ні, я хочу тебе. Я хочу скінчити дівчину. Ще тільки сьогодні. Я викінчу і не буду тебе більше мучити.
— Відвернись тоді, — просила Таня.
Художник відвернувся до вікна, а Таня почала знімати одягу.

Постоявши пару хвилин, Ломов побачив, що з перулку вийшов Іван Макарович і прямував до його господи. Художник ніколи не чекав його в гості. Йому й на гадку ніколи не прийшло, що Іван Макарович може зайти.

Злий, швидко повернувся до Тані. Вона крикнула, бо була вже до половини гола.

— Одягайся швидче, батько йде, — сказав він грубо, не гамуючись зі злості.

Таня, як шалена, почала надягати на себе сорочку й блузку. Щось рвалося і тріщало. Вона була червона від

²⁸⁾ Кара-Неме

сорому і схвильована вкрай. В поспіху ніяк не могла знайти рукава блузки. Аж тепер почувла вона непереможний сором. Досі вона ніколи ні з чим не ховалась перед батьком, не мала, здавалось, таких тайн перед ним, що він не міг знати, а тепер вона не хотіла бачити батька, боячися його. Що, як би він знав, що вона півгола позує йому, урусові, вона, горда алтайка? Що, як би він знав, що та, що ненавиділа урусів, як найбільших своїх ворогів, тепер рабиня уруса і робить усе, що він хоче?

Таня почувла омерзіння до себе. Вона спішно закінчувала свою туалету й поправляла волосся.

У передній почувлися кроки, а за хвилину стук до дверей. Художник із пензлем стояв перед картиною, Таня холонда, спокійна з вигляду, сиділа в його кріслі з книжкою в руках.

До кімнати, згорбившись, увійшов поволі Іван Макарович.

*

Вернувшись з Улалі, Манченко твердо вирішив вертатися додому. Літо кінчилось, ясні теплі дні, що так гостинно стояли майже цілий місяць, могли скінчитися кожного дня, могли піти дощі, а тоді вже сидіти в горах, та ще без діла, не було ніякої рації.

— Банда, банда, — бурчав до себе інженер. — Хто б подумав, що в такій відсталій, дикій, несвідомій країні буде така свідома контр-революція? Постаралися добрі сусіди! І знов відтягли справу, знов відтягли, принаймні на рік.

До Улалі їздив Манченко виключно для доктора Теміра. Інженера страшно турбував стан хворого, що втратив здоров'я в боротьбі за рештки його культурних здобутків. З болем серця їхав Манченко туди. Вісті, що їх привіз Іван Макарович, стурбували його дуже. Але, приїхавши на місце, він застав доктора в задовільному стані. Рани від опіків на руках і ногах гоїлись, доктор був не в найгіршому настрої і настрої його ще підвищився, коли він почув, що Ломов скоро виїжджає. Про Таню Темір не питав ні словом, хоч інженер наводив на запитання.

Манченко вернувся назад задоволений, без докорів сумління. Він сів коло обсмаленого стола і почав переглядати рештки паперів, що їх так геройськи врятував Темір.

Оцілів проект залізниці до Чемала і міст через Катунь. Шкіци проекту електростанції на Катунь згоріли, як згоріло багато його записок, листів і іншого. Проекти, що він їх

так старанно рисував, були заплямлені болотом, залиті водою, обсмалені.

Інженер старанно складав їх на дно валізки, перекладаючи папером, привезеним з міста.

— Хоч би та карга⁹⁾ не зайшла, — подумав інженер, — а то не дасть нічого зробити. Причепилась же чорт, як реп'ях до кожуха, і ніяк від неї не відчепишся. Після показів тьоті Груші слідчому Манченко зненавидів її остаточно і терпів тільки ради давніх зв'язків.

Зложивши папери, він узявся до білизни, що лежала порозкладана на ліжку.

До дверей постукали.

„Невже вона?“ — подумав інженер. Він швидко прикрив валіжку, пхнув її під ліжку і кинув убік дверей:

— Заходьте.

Не заходив ніхто. Манченко повторив запрошення.

До кімнати всунула голову його сусідка, росіянка, що мешкала напроти інтернату.

— Можна? Ви вже приїхали? — спитала вона.

— Як бачите, а що вам?

— Та дама, що живе у Сіманова, просила післати по неї, як тільки ви приїдете.

— Не треба! — сказав грубо Манченко.

Сусідка змішалась. Вона не знала, що це йому неприємно.

— Я не буду. Я не знала, але вона просила, як приїде, мов, інженер, хай хлопець прибіжить сказати.

— Не треба, — повторив інженер, замикаючи розмову.

Голова сусідки сховалася за дверима, а Манченко далі продовжував складати.

„Значить, треба швидче звідціль, а то проживеш ще кілька днів, то потім не спекаєшся. Надала ж лиха година!“

Не встиг він іще зложити половини білизни, як до кімнати, не стукаючи, влетіла, як ураган, тьотя Груша. Червона, спітніла, з розгону кинулась на груди інженерові.

Вона так стужилась за ним, так стужилась...

Він легко відпхнув її від себе і посадив на крісло.

— Ти не в гуморі сьогодні? — спитала тьотя Груша.

— Стомлений. З дороги...

Вона пильно розглядалась по хаті. Розложена валізка, а в ній покладені речі наводили на різні думки.

— Ти немов пакуєшся?

⁹⁾ Карга = алтайська ворона,

— Так, я їду.

— Ти знову їдеш? Куди?

— Я їду не знов, а назавжди, додому.

Тьотя Груша стояла хвилину ні в цих, ні в тих. Вона досі вперто не погоджувалася з можливістю від'їзду Манченка, хоч знала, що він збирався ще тоді, як йому побили інструмент.

— Я не можу просто повірити, що ти їдеш, — вимовила вона насилу.

— Доведеться повірити.

— А я?

— І ти поїдеш.

— Куди? — скрикнула вона весело.

— Звісно куди, додому, а втім, це діло твоє.

Веселість тьоті зникла, як водяна пара.

— Звичайно, тобі байдуже. Ти мене ніколи не кохав і не кохав.

Роблена наївність Груші викликала сміх, але інженер намагався бути серйозним.

— Ти колинебудь думала про те, що мені треба їхати? — спитав він. — Ще день, ще два, нічого не допоможе нарешті. Доведеться ж колинебудь виїхати, тим більше, коли... ну, поки не вбили.

— Ти любиш мене, мій коханий?...

— Ой, скільки разів я це чув.

— А, знаєш, що я надумала?

— Не знаю.

— А тобі не цікаво?

— Та кажи.

Інженер почув, що йому щось неприємно полоскотало спину.

— Я поїду з тобою.

— Куди?!

— До тебе, назавжди.

— Як то?! — спитав інженер перелякано.

— Я розведуся з чоловіком. Він зрозуміє. Я просто напишу йому і поїду з тобою.

— Ти вже з'їхала з глузду. Куди тобі ще їхати?

— А ти не хотів би мене мати за жінку?

— Я просто ніколи не думав про це, ба й у сні не снів.

Тьотя Груша не здавалась. Що тут довго думати? Вона надумала скоро й усе.

Манченко готовий був кинутися на неї з кулаками. Він забігав по кімнаті, як опарений.

Це чорт-зна що! Як вона сміла так думати! Це ж безмежне нахабство!

— У тебе дигина, — сказав, — яке ти маєш право позбавляти її батька?

— Ти його заступиш, — сказала спокійно тьотя Груша.

— Ні-ні! Я ніколи його не заступлю, я ніколи не збирався заводити родину, та ще в додатку чужу, я маю роботу, а маю ще час нарешті. Ти з глузду з'їхала, чи п'яна? Опам'ятайся! Що ти говориш?!

— Ти, значить, не любиш?

— Залиш мене. Я не знаю. Я ніколи не перевіряв свого почуття та й не мав часу на це. Зрештою, це, це чорт-зна що! Та про це не може бути мови.

Тьотя Груша водила за ним гострим пронизливим поглядом і, коли він замовк, вона, відчekanюючи кожне слово, сказала:

— Так знай же, що буде мова.

Інженер зупинився перед нею.

— Ти мені грозиш, чи як?

— Приймай, як знаєш. Ти думаєш, що можна безкарно насміхатись над безборонною жінкою?

Манченко не витримував, щоб не розреготатись, хоч йому було далеко до сміху.

Безборонною?!

— Чи ти вдаєш, жартуєш, чи ти дійсно з'їхала з глузду? Ти безборонна?

— Так, я безборонна. Але в нас є відповідні закони, ти не забудь. Ти думаєш, що коли на Алтаї, то з жінками можна робити все, що вам хочеться? Ні! Не діждете! Ти присилував мене жити з собою, а тепер відпираєшся?

— Хто тебе силував? На біса ти мені здалась? Опудало ти страшне!

— Ти силував! Ти забрав мені здоров'я!

— Перестань верзти дурниці, бо наговорю тобі таких компліментів, що не знатимеш, як вийти з цієї хати.

— Не дуже, пане інженере! Ви забуваєтесь! — Тьотя Груша сказано блискала очима. Її лице вкрилось цеглястим рум'янцем, на ніс виступили краплини поту, продершись силою крізь густий шар помади і пудру.

— Ви краще сядьте, а не бігайте по хаті, як підстрелений.

Інженер сів і почав лагідно:

— Ви перестаньте жартувати, Агрипино Петрівно. Тут

не до жартів. Ніхто, звичайно, не повірить мені, коли б що й вийшло, що ви мене згвалтували...

Тьотя Груша підскочила на кріслі.

— А що згвалтували — це факт, — сказав інженер. — Раз хотіли ви зробити в вашій хаті, де перешкодила вам дитина, а другий раз на горах. А потім усі рази ви ходили до мене, а не я до вас. Але забудемо це. Я не кажу, що мені це було неприємно, але не треба забувати, що у вас є чоловік, дитина. Як ви можете кидати їх і йти за незнаною вам людиною? Розводитеся з чоловіком. Як ви собі уявляєте таке життя? Я з вами не оженюсь ніколи. Ви на це не розраховуйте і не ламайте життя дитині й собі!

— Ви вже зламали його.

— Ще покищо ні, це ще нічого не значить, це ще не зламане життя.

— Я ж вас люблю!

— Це вам так здається. Я теж, може, думав так само, а тепер, наприклад, переконався, що ні, що не люблю вас ані крихти, а цілком навпаки, і не любив вас ніколи ні секунди.

— Полюбите, як дізнаєтесь, що ви кандидат в батьки.

— Що?!

— То-то, пане інженере!

— Перестаньте панькати, а говоріть ясно.

— Хіба це неясно? Я вагітна.

— Ви збожеволіли?

— Ні, я вагітна від вас.

Інженер схопив себе за голову.

— Ви надто грубо жартуєте сьогодні зі мною.

— Які тут жарти? Ви могли цього чекати.

— Але ж ви мене запевняли, що цього ніколи не буде, ви казали, щоб я нічого не боявся.

→ Видно, я помилилась. А боятись вам і тепер нічого.

— Це чорт-зна що..

— Ви, значить, не їдете, інженере?

— Та ви смієтесь з мене?

— Ні трохи.

Іронічний тон тьоті Груші вивів інженера з терпіння. Він кинувся до неї і вхопив за шию. Вона, перелякана, вцепилась пальцями в його руки.

— Сьогодні, — підив інженер, термосячи її, — ви поїдете до Улалі до лікаря. Чуєте ви?

Вона мовчала. Тоді інженер пустив її. Поліз до паперо-

вика, дістав папірець стокарбованцевої вартости і кинув на стіл.

— Ось вам гроші і їдьте завтра ж до міста. Я почекаю, доки ви не вернетесь.

— Я не поїду, — сказала твердо тьотя Груша.

— Поїдете! — заревів інженер.

— Не поїду!

Він скочив з-за стола, але тьотя метнуласть надвір і гримнула дверима перед самим його носом.

Інженер, як підкошений, впав на крісло.

*

Ломов лежав горілиць на ліжку й нудився. Побіч нього валялась розгорнута стара, заяложена книжка, взята від Тані, одна з небагатьох книжок скромної бібліотеки її батька. Був це роман Загоскіна — „Юрій Милославський”, і ним Ломов мусів скорочувати нудні хвилини самотности. На кожній десятій сторінці красувалась печаточка з написом: „Із книгозбірні Івана Токпака”. Ломов кілька разів брався до читання і, доходячи до печаточки, кидав. Тепер кинув остаточно і лежав без руху. На щастя скуку перервав інженер, увійшовши до кімнати. Ломов зірвався і радісно підійшов до товариша.

— Як Темір? — спитав він, тиснучи руку інженерові.

Манченко привітався мовчки і сів на стілець.

— Темір? — спитав він, не розуміючи, що від нього хочуть.

— Поправляється? — спитав художник.

Манченко тільки тепер збагнув питання.

— Нічого, — відповів, оживившись трохи. — Перенесли його до міської лікарні. Ледве наламав тих самодурів, ледве доказав, що чоловік невинен.

— А це ж трагедія! Ви розумієте, це трагедія, — сказав Ломов.

— Якби не та дурепа, то, звичайно, його і не підозрівали б.

— Ого! — засміявся Ломов. — Чого ж це ви так нечемо відзиваєтесь про даму.

Інженер провів по ньому втомленими очима і не відповів.

— Чого ж ви мовчите і дивитесь, як вовк?

Інженер опустил голову. Що йому казати? Йому думати гидко, не то що говорити.

— Звичайно, Груша тут причиною?

— Та вона, вона, хто ж інший? Груша, Груша! Ім'я то чого варте?!

— Чого ж це ви? Груші бувають дуже смачні.

— Та не ця. Я, мабуть, не їстиму груш усе життя. У неї тільки груди, як груші, що звисають з галузок, але й то тільки на вигляд, не на смак.

Ломов заходився від реготу.

— Інженер, видно, вивчав на практиці соматологію, — сказав він.

— Ідьте ви к чорту! Вам хочеться жартувати, коли мені до плачу доводить.

— Ну, що ж сталося?

Інженер почав розказувати про сцену, яку влаштувала в його ж хаті тьотя Груша. Підчас оповідання Ломов реготався, тримаючись за живіт.

— Оце так справа! Танцюємо на весіллі?

Очі інженера, що блукали по хаті, намагаючись не зустрічатися з очима художника, впали на картину, що стояла в кутку. Краса картини дозволила на хвилину забути все горе. Інженер стояв розчулений, повторюючи: „Яка краса! Яка краса! А Таня тут яка?! Це ж умерти можна”.

Ломов ріс від задоволення.

— Ви знаєте, одного ви не зробили. Ви вже скінчили картину?

— Властиво вже, а що?

— Жаль, що серед тих почвар ви не вмістили тьоті Груші.

Ломов зайшовся від сміху.

— Це була б найстрашніша почвара з усіх. Оця відьма, — показав він на картину, — красуня, порівнюючи з нею. Ну й ненавиджу ж я її. Давав їй гроші на лікаря — не прийняла. Горда! Ви розумієте, горда! А що б тобі добра не було. І ви знаєте, я маю якесь нещастя. При мойому ідіотському характері завжди таке трапляється, я ніколи не маю сили пігнати під три чорти такої напасти, і вона користає з цього, а я страждаю, а я мучусь.

— Де ж ваша твердість? — спитав іронічно художник.

— Оце й моя мука. Це по-мойому рештки старого виховання. Ця м'якотілість мучить мене, мені здається, що я м'який, як слимак. Ну, скажіть ви на ласку. Баба захотіла, покорила мене, примусила говорити про всяке там кохання і іншу ерунду, робити міну закоханого і тепер хоче жєнити з собою.

— І ви одружитесь?

— О, ні, не дочекає! Я її мало не задушив, так роззлила.

— Значить не такий вже м'який?

— Та вивела ж із терпіння.

— Що ж буде?

— А я знаю, що? Я прийшов до вас, може ви що порадите. Ви досвідченіший у таких справах. Чи може й ви в такому становищі?

— Я то може не в такому, але становище чортівськи важке.

— Ви б одружились.

— Боюсь.

— Чого? Прекрасна дівчина! Вам усі заздрити будуть, і жінка буде хороша. Я б на вашому місці не задумувався.

— Так то здається.

— Ви любите її?

— А чи я знаю?

— Значить, не любите. Хто задає собі питання чи любити, — значить не любить. А коли хто не може відповісти на задане питання — той не любить цілком певне.

— І що ж його робити?

— І ви радитесь?

— Жаль мені її.

— Женіться — й не буде жаль.

Ломов і Манченко замовкли. Інженер тер чоло, а звівши очі на картину, гірко всміхнувся.

— Оце мені наробило клопоту.

— Що саме?

— Та це Чорне озеро, щоб воно було вислохло. Поїхав же я на свою голову.

Під вікном хтось кашлянув, а потім чиясь рука постукала в шибку. Художник підбіг до вікна.

— Лист, — почулося з-за вікна.

Художник вхопив листа і кинув листоношеві карбованця.

— Дорогий, видно, лист, — промовив інженер.

— Зараз. Вибачте, на хвилину...

Художник розірвав коверту. Нервово витягнув листа і швидко пробіг очима по сторінці, записаній нерівним жіночим почерком. Дочитуючи до кінця, він густо червонів. Інженер бачив його збентеження, але, ніби не звертаючи уваги, оглядав картину.

— Так, — сказав художник, прочитавши листа.

— Хто пише?

— Пише моя „владичиця

— Ви хіба одружені?

— Ні, але...

— Під пантофлем дівчини покищо, — закінчив інженер. — Він мав тепер нагоду зрванжуватись.

Художник замимрив губами, потім щераз глянув на кінець листа.

— Листочок, що називається. Коли цікаво, послухайте кілька фраз.

— Давайте!

Інженер розсівся вигідніше на стільці, готуючися слухати, а Ломов ще раз пробіг очима по папері, вибираючи, що можна прочитати, а чого ні.

— Після всяких дорікань таке, — сказав він. — Слухайте:

...„Не вірю я, щоб не можна було написати і ні на що не придадуться викрути, що в вашій місцевості нема пошти. Я навела довідки і знаю, що в Чемалі пошта є”...

— Чуєте? Довідки вже наводила.

— Добре, коли тільки про пошти, — сказав з робленою повагою інженер.

— Слухайте далі:

...„Може, забув уже, чи закохався? Коли так — вітаю! А якщо це, в кращому разі, тільки ліни्वство чи цілковита неувага до мене, то я в боргу не зостанусь”.

...„У листопаді відкривається художня виставка. Для тебе залишили місце. Усі багато сподіваються від тебе, від твоєї поїздки, а головно я”...

— І найцікавіше:

...„Чи дуже була б я тобі на перешкоді, коли б я з тобою поїхала? Того, що не взяв мене з собою, я тобі, мабуть, ніколи не прощу...”

...„Пиши негайно” і т. д. ...

— Га? Що ви на це скажете?

Художник сопів і гриз нігті.

— Ви згодні зі мною? — спитав інженер.

— На жаль, так. Знаєте, в мене тепер такий стан, ніби я обікрав дитину.

— Що ж ви їй скажете на прощання?

— А чи я знаю?

— Ви ж обіщували їй щось?

— Не обіщовав нічого, але жінки завжди більше вірять у нашу порядність, ніж насправді слід вірити. Вона мені дорікала раз моею скритістю і так делікатно питала,

що я думаю на майбутнє, чи одружусь я коли, чи люблю я її? Чи я міг відповісти? Я казав їй, що женитись не думаю, що сім'єю обзаводитись теж не хочеться, посилався на ту збиту теорію, що художник не може мати сім'ї...

— А приїхавши додому одружитесь, — перебив інженер.

— Чорт його знає! Мабуть так, не буду дурити.

Інженер замислився і сказав по хвилині поважно:

— Женились би з Танею.

Художник розсердився. Він чекав іншої поради.

— А ви чому не женитесь з Грушею? — спитав грубо.

— Ну знаєте, теж порівнання. Хіба можна рівняти цього невинного янгола з тою старою відьмою?

— Одначе, Федоре Павловичу, ви не погорджували її ласками, ба навіть...

— Йй-бо, я невинен.

Манченко зробив таку смішну міну і сказав це так щиро, що художник знов залився сміхом.

— Не викручуйтесь, — сказав, червоніючи від реготу.

Інженер здивувався, чого він сміється? Він гадав, що це буде просто дачна розвага, а воно вийшло інакше.

— Дорого вона вам обійдеться!

Це було доливання олії до вогню і не давало реальної користі.

— Та чорт із нею, — сказав інженер, щоб покінчити з тією темою, — набридло про неї говорити. Ви коли думаете їхати?

Художник подумав.

— Я хутко, — сказав. — Тільки підсохне картина і я готов. А ви?

— Я вже хотів їхати, але через неї ще затримався. Може вдасться наламати цього ідола, інакше я не уявляю собі, що буде. Тут може бути ще колосальний скандал. Чоловік дізнається і викине її. А вона вперлася, як осяка, і ні з місця. Ви будете сьогодні в Токпаків?

— Зайду вечорком. Приходьте і ви. Мені якось страшно з Танею залишатися на самоті. Коли б утекти як, йй-богу! Я не знаю, як бути. Заходьте ж, будь ласка. Я вас дуже прошу.

— А колись просили не заходити. Як змінилися ті часи! Гаразд, я зайду.

Інженер вийшов, а художник узявся ще раз перечитувати листа.

КІНЦЬ РОПРАЦІ ЧІТЕНЦЮ

